

Adam Petersoni poliitiline tegevus 1860. aastate Liivimaal

Merili Metsvahi*

Käesoleva artikli eesmärk on uuesti väärilisse ausse tõsta Adam Peterson (1838–1918). Algselt soovisin käsitleda tema tegevust rahvusliku ajalookäsituse looja ja levitaja ning sedakaudu rahvusliku identiteedi kujundajana, ent kuna ka tema isik on üldsusele peaaegu tundmatu, tunnen vajadust tutvustada kõigepealt tema elukäiku ja tegevust laiemalt. Et Petersoni elu oli pikk ja sisukas ning selle kohta leidub Eesti Kultuuriloolises Arhiivis kirjandusmuuseumis hulgaliselt seni väga vähe kasutamist leidnud materjale, kujutab artikkel endast ennekõike Petersoni elu ja tegevuse ülevaadet. Käsitlemata jääb Petersoni Venemaal veedetud eluetapp, millesse tasuks samuti süüvida, sest ka tol perioodil oli ta ühiskondliku arenguga Eestis väga hästi kursis ning püüdis selles mitmel moel kaasa rääkida ja eestlaste elu edendada.

Adam Peterson tegutses Liivimaa poliitilisel areenil kõige aktiivsemalt just eesti rahvusliku identiteedi väljakujunemise ühel kõige määravamal perioodil – sotsiaalsete suhete olulise teisenemise ajajärgul, mil mindi üle paternalistlikult mõisniku-talupoja-suhtelt iseseisvate osapoolte suhteni ning käsikäes sellega tekkis Eesti identiteet.¹ Leian, et nii tutvustataval materjalil kui ka sellel osal Petersoni pärandist, mille vaatlus ei mahu käesolevasse artiklisse, on potentsiaali selle ajajärgu mõningaseks ümberhindamiseks.

2018. aastal möödus Petersoni sünnist 180 aastat ning surmast 100, ent temast ei tehtud juttu – ka mitte Eesti riigi sünnipäevaga seoses – isegi mitte tema kodukohas Viljandimaal. Ometigi oli ta eesti rahvuse loojate esimese laine tegelaste hulgas üks mõjukamaid. Petersoni rolli mahavaikiv hoiak nüüdisaegses historiograafias sai alguse juba tema eluajal, mil tema tegutsemisvabadust ja häält suruti maha nii baltisakslaste kui tekkiva eestlaskonna teiste jõuliste isiksuste poolt.²

Kui süveneda rohkem kui sajandi tagusesse käsikirjalisse materjali, mis on pärit Petersoni sulest või temale adresseeritud, samuti Hans Kruusi 1930. aastate käsitlustesse, mille kirjutamisel on kasutatud omaaegseid kohtumaterjale, avanevad seni laiemale lugejaskonnale täiesti tundmatud horisondid Petersoni rolli kohta eesti rahvuse tekkimise loos. Peterson oli Viljandi-

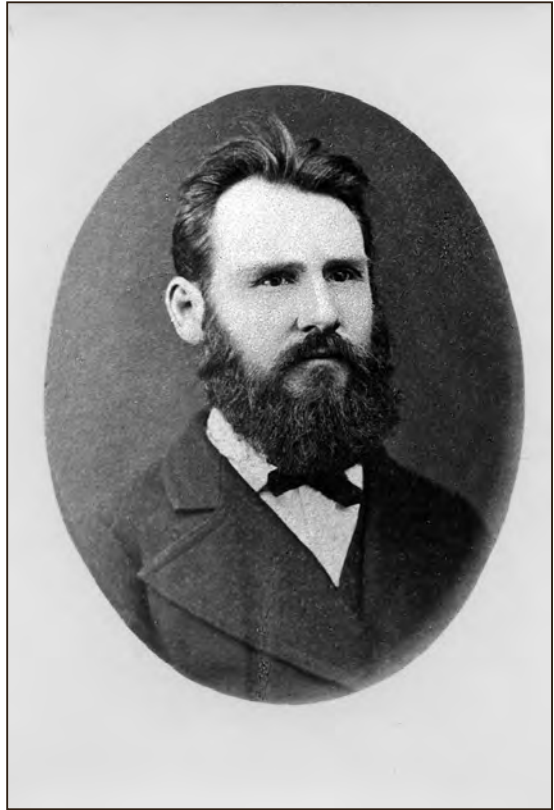
* Merili Metsvahi (1973), Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule vanemteadur, Ülikooli 16, 50090 Tartu, merili.metsvahi@ut.ee

¹ Adam Petersoni isikut ja tegevust tundma õppinuna kaldun nõustuma seisukohaga, et senistes rahvusluse teooriates (nt. Miroslav Hrochi omas) on isikulisi tegureid alahinnatud (vt. T. Karjahärm. Eesti rahvusliku liikumise mudelid uusimas historiograafias. – *Acta Historica Tallinnensia* 14 (2009), lk. 150).

² Eesti esimesel iseseisvusperioodil seevastu mõnevõrra tema tähtsust veel mäletati. 1938. aasta Eesti Kirjanduses tema tegevust käsitlenud Kulbin: „Enne C. R. Jakobsoni on A. Peterson esimene juhtiv võitleja-isiksus eesti rahvusliku ärkamise sündmustikus.” (L. Kulbin. Adam Petersoni kui juhtiva rahvuslase kujunemine 2. – Eesti Kirjandus. Eesti Kirjanduse Seltsi kuukiri 1936, nr. 8, lk. 370) Nõukogudeaegsetes teaduslikes ja populaarteaduslikes kirjutistes Adam Petersoni rolli sedavõrd ei rõhutata, ent mõnevõrra siiski mäletatakse. Nii iseloomustatakse teda ühes populaarteaduslikus brošüüris järgmiselt: „Adam Petersoni tunneme eelkõige 1860-ndate aastate talurahva palvekirjade-aktsiooni juhtiva jõuna, kes vanemas eas kirjutas ka luuletusi, milles on tähtsal kohal patriootilised tunded.“ (E. Priidel. Viljandi ja kirjamehed. Tallinn: Eesti Raamat, 1971, lk. 21)

maa meeste suurpalvekirja-aktsioonide algataja ja peamine korraldaja. Hans Kruusi sõnul on nende aktsioonide rolli Eesti ajaloo seni alahinnatud, samal ajal kui esimese laulupeo tähtsust on ülehinnatud.³ See polnud mitte ainult esimest korda Eesti ajaloo, mil eestlaste endi keskelt võrsunud mehe eestvõttel leidis aset sedavõrd mastaapne talupoegade sotsiaalse olukorra parandamise eesmärgil ette võetud üritus, vaid see oli ka esimene kord, mil keskvoimule esitati rahvuslikke nõudmisi.⁴

Kui laulupidude traditsioon mängib tähtsat rolli rahvuse loomise ja ülalhoidmise protsessi teises, passiivses („külmas“) faasis, siis suurpalvekirja aktsioon ning kogu Petersoni poliitiline tegevus kuulusid esimesse, aktiivsesse („kuuma“) etappi.⁵ Et energilise ja ääretult sihikindla Petersoni tegutsemise suuna määras tema iha parandada talurahva elujärge ning tõsta talupoegade eneseteadlikkust, ärgitades nende seas rahvuslikku mõtlemist, on Petersoni elu ja töö teineteisest lahutamatud ning järgnevalt käsitlengi neid koos.

Adam Peterson. EKM EKLA, A-36-28

Adam Petersoni lapsepõlv ja noorusaastad

Adam Peterson sündis 1838. aastal Holstres Kipi talus pere kuuenda lapsena. Adama isa, Kipi taluperemees Jaak oli kirikuvõõrmünder, aga kuulus ka vennastekogudusse ja oli usin palvemajades käija.⁶ Oma mälestusi kirja pannes meenutab Peterson lugu, mida ta kuulis lapsepõlves oma vanemate suust korduvalt ja mis andis talle sihi edaspidiseks eluks:

„Kui kord Katarina II ja pärast Keiser Nikolai I Liivimaal sõitnud, siis ei lastud kedagi kehva hobusega ega rautamata wankriga maanteele, et nad mitte Keisri silma ei puutuks.⁷ Iga mõisnik ajanud oma walla rahwa pühapäewa riidis, sinna tee äärde, kust Keiser läbisõitnud, andnud neile hästi wiina ja õlut, lasknud neid tantsida, pilli mängida ja laulda, „hurraa“ hüida ja Keisri teele lillesid puistata. See sagedaste kuulnud jutt pani mind nii mõtlema: „Keisri tahtmine on, et rahwas lahkeste elada wõiks. Mõisnikud rõhuwad ja peksawad rahwast ilma

³ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail. – Eesti Kirjandus. Eesti Kirjanduse Seltsi kuukiri 1934, nr. 8, lk. 337.

⁴ Vt. ka M. Laar. Ärkamisaja algus. – Eesti ajalugu V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani (peatom. S. Vahtre). Tartu: Ilmamaa, 2010, lk. 237.

⁵ M. Tamm. Rahvuste tegemine. Humanitaarteaduslik vaade. – Keel ja Kirjandus 2018, nr. 1–2, lk. 16–17.

⁶ L. Kulbin. Adam Petersoni kui juhtiva rahvuslase kujunemine 1. – Eesti Kirjandus. Eesti Kirjanduse Seltsi kuukiri 1936, nr. 7, lk. 312–314.

⁷ Ortograafia olen jätnud siin ja edaspidi täpselt selliseks, nagu see on Petersoni käsikirjades, olen selguse huvides asendanud ainult Petersoni ö-d õ-dega. Kui ei ole olnud selge, kas tegemist on kokku või (väga väikese sõnavahega) lahku kirjutatud sõnadega, olen eelistanud tänapäeva õigekirjale vastavat varianti.

Endise kreiskooli maja Viljandis nüüdse Johan Laidoneri platsi ääres (foto aastast 1985), kus Adam Peterson õppis. Foto: A. Kattai. EMK EKLA, B-37-6055

Keisri loata ja teadmata, vastu tema tahtmist. Wäga tarwis oleks Keisrile rahwa hirmust ja wiletsat elukorda teada anda. Ta teeks sellele jäledale nuhtlusele ja rahwa wälja kurnamisele tõeste lõppu.“ Ja juba sellest poisekeiast [’poisikesest’] saadik on mul palaw soow ja kindel tahtmine olnud, rahwa häda Keisrile teatada ja Temalt armu ja abi paluda. Aga weel pidiwad umbes 16 aastad mööda minema, enne kui ma seda korda saata suutsin.“⁸

Tugevat tahet ilmutas Peterson juba poisipõlves. Nii on teada lugu sellest, kuidas ta kord künnipoisina rakendas hobused nurmel lahti ja läks isa keelust hoolimata kooli.⁹ Isa Jaagu esialgne soow, et Adamast saaks rätsep, ei täitunud. Poja tahe koolis käia jäi peale, kusjuures tema haridusteed rahastasid jõukad emapoolsed onud Mart Strahlberg¹⁰ ja Jaak Zwiebelberg. Kõigepealt õppis Peterson Pirmastu külakoolis, kus ta õpetajaks oli temast viis aastat vanem edasipüüdlik, õpihimuline ja energiast pulbitsev Märt Mitt¹¹. Sealt siirdus õpetajaid oma vaadete küpsusega üllatanud Peterson juba mõneteistkümneaastase poisikesena Paistu kihelkonnakooli, kus tema õpetajaks sai Aleksandrikooli idee üks kolmest algatajast (Jaan Adamsoni ja Johann Köleri kõrval)¹² Hans Wühner, kes Viljandi kreiskoolis oli olnud läti rahvusliku tegelase Kasparis Biezbardise¹³ õpilane.¹⁴ Sealt läks Peterson edasi Viljandi kreiskooli ning sealt peagi Pärnu kreiskooli tertsiasse, kus teda õpetas muu hulgas ülemõpetaja

⁸ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 1. See, et Liivi- ja Eestimaa talupoegade kannatuste põhjuseks on keisri teadmatus sellest, kui kehvades oludes nad elavad, oli tollal rahwa seas üldlevinud veendumus. Ka Köler oli selle rahvapärase arusaama tunnustajaks, kui ta 1863. a. suvel kodumaal käis. Arvati, et kui keiser oleks olukorraga tuttav, „oleks ta tingimata halastanud ka õnnetute eestlaste peale ja laiendanud neile hüvesid, mis said osaks Vene talupoegadele 1861. a. 19. veebruari manifestiga“ (H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 340).

⁹ L. Kulbin. Adam Petersoni kui juhtiva rahvuslase kujunemine 1., lk. 318.

¹⁰ Mart Strahlberg oli Pärnu esimene eesti soost suurkaupmees. (L. Kulbin. Adam Petersoni kui juhtiva rahvuslase kujunemine, 2., lk. 358)

¹¹ Vt. O. Toomet. Mõnda Märt Mitist ja sellest, kuidas ravitseti Kanepi pastori paiset. – Edasi 28.05.1987; 29.05.1987, 30.05.1987, 31.05.1987, 02.06.1987, 03.06.1987, 04.06.1987, 05.06.1987, 07.06.1987, 09.06.1987, 10.06.1987, 11.06.1987, 12.06.1987 ja 13.06.1987.

¹² Petersoni kirjad Kölerile juunist 1883 (KM EKLA, f. 100, m. 1: 6, l. 11/30) ja jaanuarist 1882 (KM EKLA, f. 100, m 1: 6, l. 7/15).

¹³ K. Biezbardis (1806–1886) organiseeris 1863. a. läti haritlaste märgukirja Vene valitsusele ning aitas läti talupoegi palvekirjade koostamisel ja Peterburi toimetamisel. (M. Laar. Äratajad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2005, lk. 118.)

¹⁴ E. Priidel. Viljandi ja kirjamehed, lk. 23; Kulbin 1936: 321–322; KM EKLA, f. 194, m. 56: 13, l. 3/23, l. 1/1.

Heinrich¹⁵ Girgensohn (hilisemal ajal superintendent Riias).¹⁶ Peterson lahkus Pärnu tertsiast 1857. aastal kaheklassilise kreiskooli lõpetanu õigustega.¹⁷ Ta on ise väitnud, et hilisemast laimust ja kriitikast, mida Jakobsoni Sakalas tema kohta palju avaldati, on õige ainult see osa, et tal pole korralikku haridust ja ta on olnud peamiselt iseõppija.¹⁸

Onu Mart Strahlberg pakkus esialgu oma õemehele ja selle keeldumise korral õepojale Adamale mõisavalitseja ametit enda rendimõisates. Nii asus Adam 1858. aastal valitsejana ning ühtlasi vallakirjutajana tööle Võlla kroonumõisa, kus tema mõjualuseks ja kaastööliseks oli hiljem kirjamehena tuntuks saanud Mart Sohberg. Sellest perioodist pärinevad ka Petersoni esimesed luuletused.¹⁹ 1861. aastal asus Peterson tööle Laiksaare kroonumõisa haldaja ja vallakirjutajana.²⁰ Umbes selsamal ajal, kindlasti aga hiljemalt aastal 1862 lõi ta vanema venna Jaagu²¹ kaudu sidemed Krišjānis Valdemārsi ja teiste Peterburi läti rahvuspoliitiliste tegelastega.²² Valdemārsi sulest ilmus 1862. aastal Leipzgis raamatuke „Baltische, namentlich livländische Bauernzustände“, milles nõuti emotsionaalses toonis „Venemaa sisekuberman-gude talurahvareformi laiendamist Baltimaadele“,²³ ning ta oli ka 1862. aastal Peterburis ilmuma hakanud ajalehe Pēterburgas Avīzes juhtiv autor ja esimestel ajalehe ilmumiskuudel ühtlasi ka tsensor.²⁴ Valdemārsi²⁵ kaudu tutvus Peterson ka Peterburi eestlase Friedrich Dankmanniga. Seegi pidi toimuma 1861. aasta paiku, sest Petersoni sõnul viibis Johann Köler siis veel Itaalias, ent Itaaliast naasis ta 1862. aastal.²⁶

Adam Petersoni peamine toetaja oli toona üks rikkamaid tolleaegseid eestlasi – tema onu Mart Strahlberg, kellest teatakse, et tal oli otseseid konflikte saksa mõisnikega.²⁷ Ent suguluse tõttu paberil fikseerimata majanduslikud vahekorrad tekitasid onu ja õepoja vahel tülid, mis päädis kahe kohtuasjaga. Kuna Strahlbergil olid „kahtlused mõisa lohaka majan-

¹⁵ A. Petersoni käsikirjas puudub ülemõpetaja eesnimi, ent selle saab kindlaks teha nt. omaaegsest ajaleheartiklist, kus kirjutatakse 30 aastat püha Nikolai kirikus töötanud vaimuliku lahkumisest uuele, Liivimaa superintendendi ametikohale. (Kodumaalt – Perno Postimees ehk Näddalileht 40 (2.10.1881), lk. 1)

¹⁶ KM EKLA f. 100, m. 6: 24, l. 6 p.

¹⁷ L. Kulbin. Adam Petersoni kui juhtiva rahvuslase kujunemine 1., lk. 324.

¹⁸ A. P. kiri Jakob Hurdale 23.05.1881, KM EKLA, f. 43, m. 17: 28, l. 2/3.

¹⁹ Kulbini järgi kirjutab ta esimesed luuletused 1859. a. (L. Kulbin. Adam Petersoni kui juhtiva rahvuslase kujunemine 2., lk. 345), ent tegelikult on paar käsikirjalist luuletust dateeritud ka 1858. aastaga (KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 7 (Adam Petersoni laulud. Seitsmes jagu), l. 37 p.).

²⁰ L. Kulbin. Adam Petersoni kui juhtiva rahvuslase kujunemine 2., lk. 358.

²¹ Oma rahvuslikult ärksa vanema venna Jaagu kohta, kes siirdus Riia kaudu Peterburi, kirjutab Adam Peterson ise: „Vend Jaak sai Kreis kooli hariduse, oli hääde annetega, tubli iseõppija ja minust ligi 10 aastad vanem. Elas Petrogradis 18 aastad. Teenis esiti viinakauplusesellina Denkeri ja Schützi juures – ja oli siis Vene suurkaupmehe ja milljoneri Egorovi äärides pääraamatupidaja.“ (L. Kulbin. Adam Petersoni kui juhtiva rahvuslase kujunemine 2., lk. 368)

²² L. Kulbin. Adam Petersoni kui juhtiva rahvuslase kujunemine 2., lk. 368. Läti haritlastest koosneva nn. rahvaharidusseltsi kohta kirjutab Adam Peterson ise: „See vabameelne selts oli esimene, kes pälinnas ka Eestlasi rahvusliselt äratas. Seda äratust said neilt ka mu vend Jaak, Prof. Koeler, Jürjev, Russov, Dankmann, Jakobson ja palju teisi.“ (L. Kulbin. Adam Petersoni kui juhtiva rahvuslase kujunemine 2., lk. 369).

²³ M. Laur, K. Lust, P. Pirsko, Ü. Tarkiainen. Talude päriseksostmine Pärnumaa andmestiku põhjal. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014, lk. 59.

²⁴ Viimane oli Liivimaa maamarssalile vürst Paul Lievenile ja kogu Liivimaa rüütelkonnale pinnuks silmas. Vt. H. Kruus. Liivimaa maamarssal vürst P. Lieven Peterburis a. 1863–1865. – Ajalooline Ajakiri 1937, nr. 3, lk. 110–111.

²⁵ Peterson on Valdemārsi kohta oma luulekogu kommentaarides osas kirjutanud: „Woldemar oli kõigesuurem ja tähtsam Läti kirjamees, tuline rahvaarmastaja, esimene Läti rahvuse waimu ärataja ja meremeeste koolide asutaja. Ta on ka wäga palju Saksa- ja Wenekeeles kirjutanud. Ka eestlased on selle kallimeelsele mehele palju tänu wõlgu. Aga ta sai ka palju ülekohut kannatada ja süüta – tagakiusamist maitseda. Ta oli tõesti üks suur Lätlane, Läti waimukangelane.“ (A. Peterson. Laulud. Neljas jagu. Wiljandi: A. Peet'i trükikoda, 1900, lk. 26–27)

²⁶ L. Kulbin. Adam Petersoni kui juhtiva rahvuslase kujunemine 2., lk. 369; Johan Köler 1826–1899. 150. sünniaastapäeva tähistava näituse kataloog. Tallinn: Eesti Riiklik Kunstimuuseum, 1976, nummerdamata leheküljed.

²⁷ L. Kulbin. Adam Petersoni kui juhtiva rahvuslase kujunemine 2., lk. 357–358.

damise suhtes“²⁸, võttis ta 1863. aasta kevadel mõisa Adamalt ära ja sekvesteeris tekitatud puudujääkide katteks Adama ning ta venna Peetri vara. Vennad aga võtsid omavoliliselt vara tagasi, mistõttu onu esitas kriminaalkaebuse, Adam Peterson soovust nõudis onult kohtu kaudu hüvitust enneaegse mõisast väljaajamise eest. Adam viibis kaks ja pool kuud eelvangistuses ja kandis karistust seitsmepäevase arestiga ning pidi selle järel kodukohta naasnuna olema Holstre kogukonnapolitsei valve all.²⁹ Kriminaalkaristuse hullem tagajärg – sobiva ainese pakkumine Carl Robert Jakobsonile,³⁰ kes käitus Petersoniga tüllimineku järel³¹ tema suhtes pahatahtlikult ja seipitses tema kohta laimujutte – ilmnes aga alles palju hiljem.

Poliitilise tegevuse algus Holstres

Kui Peterson 1863. aasta suvel Holstresse tuli, leidis ta, et kohalik kroonumõisa rentnik Blossfeld³² ja talunikud on omavahel konfliktis. Olles ise kogukonnapolitsei valve all, hakkas ta koos vend Peetriga organiseerima salakoosolekuid, mis kasvasid lokaalse tähtsuse ja konkreetse eesmärgiga üritusest talurahva üldise elujärje parandamise nimel toimuvateks kooskäimisteks. Peterson tegi kohalikule kogukonnale ettepaneku võtta ise Holstre kroonumõis rendile. See oli tema idee, mille tarvis ta koostas kirjaliku plaani ja läks sellega hiljem Johann Köleri jutule. Köler aitas tal plaani paremini välja töötada ning juhatas ta kroonumaade ministri juurde.³³

Kohaliku tähtsusega eesmärgi nimel tegutseva inimkoosluse kujunemine suure poliitilise sihiga tegutsevaks rühmaks oli tollastes oludes ühest küljest loogiline. Nii kirjutab Ea Jansen ennekõike autoritaarsete riikide kohta: „[– –] inimeste organiseerumine mis tahes tegevuse lipu all võis ühtlasi tähendada nende mobiliseerumist poliitikasse või esialgu ehk valmistumist poliitikaks.“³⁴ Teisest küljest aga oli hirmuvalitsuse all elanud talupoegadel³⁵ väga raske ühtäkki muuta oma senist mõtlemisviisi ja tegutsemisstrateegiaid ning hakata nägema iseennast poliitilise jõuna. See polekski saanud toimuda ilma karismaatilise juhi Petersonita, kelle püüdlusest Holstre kroonumõisat kogukonnale rentida kasvas välja rahvuse ülesehitamise programm.

Esialgul olevat rahvas olnud Petersoni püüdluste suhtes skeptiline, tema enda hilisema meenutuse põhjal vastasid nad tema õhutustele:

„Adam, kas me Riiga või Peterburi peksu otsima peame minema, seda antakse meil kodusgi enam kui liig üle aru. Sa tahad meid ja ennast hirmsa hukatuse sisse lükata. Oled alles noor ja ei ole veel peksa saanud.“³⁶

Sihikindlat Adamat rahva kahtlused ja kartused ei heidutanud. Teda innustas teadmine, et vene rahvas oli äsja pärisorjusest vabastatud ja seda hulga parematel tingimustel kui omal ajal Eesti- ja Liivimaal. Nii lootis Peterson, et muutuste tuuled jõuavad ka Baltimaadesse.³⁷

²⁸ L. Kulbin. Adam Petersoni kui juhtiva rahvuslase kujunemine 2., lk. 360.

²⁹ KM EKLA, f. 194, m. 56: 13, l. 1/2–1/3.

³⁰ Vt. A. P. kiri Kölerile 16.01.1882, KM EKLA, f. 100, m. 1: 6, l. 7/19.

³¹ Vt. A. P. kirjad Kölerile 29.09.1881, KM EKLA, f. 100, m. 1: 6, l. 5/6 ja 15.10.1881, KM, EKLA, f. 100, m. 1: 6, l. 6/7.

³² „Holstre mõisa rentnik Blossfeldt tegi vallale kõiksugu ülekohut. Tema pani kaks valla põlist veskit kinni, linaleotised teoorjuse alla ja tegi inimeste elu väljakannatamatuks.“ (A. Jürgenstein. Ain Henno 80-aastane. – Eesti Kirjandus. Eesti Kirjanduse Seltsi kuukiri, XI aastakäik, 1916, nr. 1, lk. 35; Albrecht Hain Henno +. – Eesti Kirjandus. Eesti Kirjanduse Seltsi kuukiri 1922, nr. 8, lk. 258.

³³ Petersoni kiri Kölerile 16.01.1882, KM EKLA, f. 100, m. 1: 6, l. 7/18–7/19.

³⁴ E. Jansen. Eestlane muutuv asjas. Seisusühiskonnast kodanikuühiskonda. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007, lk. 415.

³⁵ Vt. nt. M. Seppel. Vägivalla piirid pärisorjuslikes suhetes Eesti- ja Liivimaal 17. sajandil – Tuna 2012, nr. 2, lk. 21–22.

³⁶ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 1.

³⁷ Vt. KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 1 p.

Tema 1863. ja 1864. aasta koosolekutel Viljandis Laeva Jürgensoni sõbratoas ja Kure kõrtsi saksakambris³⁸ peetud kõned ei jätnud rahvast ükskõikseks. Mälestus Petersoni kõneosavusest ja võimest rahvast innustada püsis Holstres veel pool sajandit hiljemgi: „„Kuhu noor Peterson ilmus, seal pani ta mehed kihama oma kõnedega,“ rääkisid Holstre ja ümbruskonna vanemad inimesed, kes teda noorena olid näinud ja kuulnud.“³⁹

Oma mälestustes kirjutab Peterson: „Rahvast püüdsin ma kõigiti sellega äratada ja wai-mustada, et neile Wene Keisrite heldusest, heategudest, isamaa ajaloost, Rootsiaegsest isalikust rahwa kaitsmisest jutustasin. Ka saatsin ma rahwa sekka käsikirjades palju oma laule, Sakste õelusest, esimese pruudi ööst, rahwa hirmsast rõhumisest jne. Aga see kõik ei oleks mind mitte sihile wiinud, kui mitte mõisnikud oma ränga rõhumisega rahvast ise selleks ei oleks üles kihutanud ja just wägisi sundinud Keisri Herra poolt kaitset paluma.“⁴⁰

Saamaks paremini aru, miks osa talurahvast läks Petersoni sõnumiga algsest skeptilisusest hoolimata siiski kaasa, tuleb heita põgus pilk tollasele ajastule.

1850-ndate aastate lõpus ja 1860-ndate alguses Liivimaal toimunud üleminek teorendilt raharendile kulges raskustega, kusjuures teoorjuse ja raharendi vahevormina kasutusel olnud segarent muutis talupoegade majandusliku olukorra varasemast keerukamaks. Kuna mõisa-põllule nõuti kibedal tööajal, ei saanud enda põllult õigel ajal saaki koristada. Samuti ei jät-kunud talupoegadel raha rendi maksmiseks. Leidus talurentnikke, kes olid rendi maksmiseks oma riided ja loomad ära müünud ning võlgugi võtnud. Lisaks painas rentnikke teadmatus, kui kauaks nad oma kohta harima jäävad.⁴¹ Kuna mõisnikel oli kombeks jätta kohale see talupoeg, kes maksab kõrgemat renti, ajas ta maksuvõimetud taludest välja.⁴² Olukorda ei teinud sugugi paremaks talurahva seas levivad kuulujutud sellest, et linnakodanikud tulevad maale talusid üles ostma.⁴³

Seega on küsitav, kas tollaegse Liivimaa talupoja olukord oli ikka pärisorise talupoja omast parem.⁴⁴ Maade päriksostmise võimalus ei olnud muutnud talupoja elu hõlpsamaks. 1849. aasta talurahvaseadus oli andnud kogu initsiatiivi talude päriksmüümisel mõisnikule,⁴⁵

³⁸ A. Peterson. Kõrgemäe Annus Kase. Pildike ärkamiseajast. – Eesti Kirjandus. Eesti Kirjanduse Seltsi kuukiri 1920, nr. 11–12, lk. 349.

³⁹ J. Lõo. Adam Petersoni mälestuseks – Eesti Kirjandus. Eesti Kirjanduse Seltsi kuukiri 1920, nr. 11–12, lk. 355.

⁴⁰ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 1 p.

⁴¹ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. IV. Üldvaateid liikumisele. – Eesti Kirjandus. Eesti Kirjan-duse Seltsi kuukiri 1934, nr. 11, lk. 489–490.

⁴² H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. IV. Üldvaateid liikumisele, lk. 492.

⁴³ M. Laur, K. Lust, P. Pirsko, Ü. Tarkiainen. Talude päriksostmine Pärnumaa andmestiku põhjal, lk. 55.

⁴⁴ „Teatud mõttes seisib põlluharimisel pärisorist tööjõudu kui tavapärasest meetodist eelistav mõisnik talupoja huvidele märksa lähemal kui vabalt sõlmitavaid rendikontrahte pakkuv mõisahärra.“ (M. Laur, K. Lust, P. Pirsko, Ü. Tarkiainen. Talude päriksostmine Pärnumaa andmestiku põhjal, lk. 41)

⁴⁵ Adam Peterson kirjutab uue talurahvaseaduse mõjudest järgmiselt: „Uue Talurahva seaduse raamatuga, mida rüütlikond priirahvale walmistas, tehti ülihelde Keisre Härra poolt rahwale antud priidusele täieste lõpp pääle ja ta elujärg muudeti veel pahemaks kui kellegil pärisorjal.“ (KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 7 (Adam Petersoni laulud. Seitsmes jagu), l. 26) Talurahvaseaduse kohta kirjutab ta, et see on „priiduse ja rahwa pilka-mine“: „Pääliskaudne lugeja näeb säält rõõmuga et rahwale priidusega palju õigusi on antud. Enamiste iga punkt algab säält nii: „Liwi talurahwal on õigus seda ja toda teha, sinna ja tänna minna.“ Aga lõpeb sõnadega: „mõisawalitsuse lubaga.““ (KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 7 (Adam Petersoni laulud. Seitsmes jagu), l. 26 p.) Vt. ka: Väljavõte 1816. a. koostatud märgukirjast Eestimaa talurahva „vabastamise“ kohta. – Eesti NSV ajaloo lugemik. I köide. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost kõige vanemast ajast kuni XIX sajandi keska-paigani. Koost. J. Kahk, A. Vassar. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, lk. 350–358. Petersoni arvates oli pärisorjusest vabastamisele järgnenud periood koguni eestlaste senise ajaloo keerulisim. Talupoja toonase olukorra põhjalikku kirjeldamist alustab ta järgmiselt: „Priiduse tulekuga algas meie rahwal see kõigewiletsam ja raskem elujärg, mida ta omas 700 aastases orjapõlwes on maitseada saanud. Oli ta elu juba ennegi küll ränk ja wilets olnud, nüid läks ta veel palju rängemaks. Tä ei olnud enam mõisniku omadus, mille eest see nagu oma tööjõu eest oleks vähagi hoolitsenud, waid ta oli nagu peremeheta weoloom, keda igamees oma koorma ees tarwitas ja keegi ei söötud.“ (KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 7 (Adam Petersoni laulud. Seitsmes jagu), l. 27).

ostujõulisi talupoegi peaaegu ei olnud ja „spetsiaalselt talude päriksostmise rahastamiseks loodud Talurahva Rendipank täit elujõudu ei saavutanud“⁴⁶. Talude massiline müügilekuulutamise kõrgete hindadega tekitas talupoegkonnas hoopis laialdast ärevust.⁴⁷

Ärevust suurendas seegi, et talude päriksmüümist tajuti mõisnike salakavala võttena ning poliitilist tausta arvestades oli talupoegadel tõepoolest alust nii arvata. Pärast Vene agraarreformi 1861. aastal kõikus rüütelkonnal pind jalge all. Vene rahvuslikud ringkonnad asusid Balti erikorda ründama ning oli oht, et ka Liivimaa agraarkord hakkab kohe muutuma. Et laiaulatuslikke reforme vältida ja maata talupoegadele mitte maad jagada, püüdsid Balti-meelsed tegelased valitsusringkondades iga hinna eest nende uuenduste läbiviimist takistada.⁴⁸ Emaliini pidi Balti aadli hulka kuuluv siseminister Pjotr Aleksandrovitš Valujev⁴⁹, kes oli Balti aadelkonna suurtoetaja, „soovitas Liivimaa rüütelkonnal midagi ette võtta, mis oleks vajalikuks suitskatteks kohalikele agraaroludele vene rahvuslike ringkondade rünnakute vastu“.⁵⁰ Nii Valujevi kui teiste Balti aadelkonna sõprade õhutusel soovitaski maapäev 1864. aasta märtsis Liivimaa mõisnikel talude müügiga rutata.⁵¹

Seda majanduslikust olukorrast tekkinud pinget on ajaloolased nimetatud agraarkriisiks, mille üks tekitajaid lisaks segarendi ja maade päriksmüümise tõttu tekitatud ärevusele oli ka mõisastamise hoogustumine 1849. aasta talurahvaseaduse järel.⁵²

Ent agraarkriis ja selle poliitilised tagamaad ei olnud ainsad põhjused, miks osutus pinnas 1860. aastate esimesel poolel poliitiliseks äratustegevuseks soodsaks. Johann Voldemar Jannsen oli alustanud „Heraklese tööd“⁵³, et muuta rahva mõtlemist, mis seni ei olnud teinud vahet seisuslikul ja rahvuslikul identiteedil. Tema palju tsiteeritud „Tere, armas Eesti rahvas!“, mis avaldati Perno Postimehes 5. juunil 1857, „kaotas piiri haritud ja saksikuks muutuvate eestlaste ja maarahva vahel“.⁵⁴ Friedrich Robert Faehlmanni pseudomütoloogilised muistendid ja Kreutzwaldi „Kalevipoeg“ oma elitaarsuses ei olnud suutnud haarata rahvahulki. Nende asemel oli vaja saata rahva sekka lugusid, mis tema taotluste ja meelsusega rohkem haakuks. Seda pakkuski Peterson oma kõnedes ja lendehtedena rahva hulka saadetud lauuludes esitatud ajalookäsitusega, mille vaatlus jääb käesoleva artikli raamest välja.

Palvekirjaaktsioonid 1864. aasta kevadel ja suvel

Oma väidetavalt juba lapsepõlvest alguse saanud iha keisri ette pääseda,⁵⁵ et talle talupoegade kehvast olukorrast teada anda, sai Peterson teostada ühenduses palvekirjaaktsioonidega.

⁴⁶ M. Laur, K. Lust, P. Pirsko, Ü. Tarkiainen. Talude päriksostmine Pärnumaa andmestiku põhjal, lk. 54.

⁴⁷ KM EKLA, f. 194, m. 56: 13, l. 1/5.

⁴⁸ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. IV. Üldvaateid liikumisele, lk. 490–491.

⁴⁹ H. Kruus. Liivimaa maamarssal vürst P. Lieven Peterburis a. 1863–1865, lk. 106.

⁵⁰ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. IV. Üldvaateid liikumisele, lk. 491.

⁵¹ Samas, lk. 490–491.

⁵² H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 339, 341.

A. Peterson kirjutab sellest nii: „Palju talumaid müüti siis Sakstele, ka suured küladgi, kes nende asemele omale mõisad ehitasiwad, nagu Kirepääs Teedle küla ja Ulilas Tellma küla asemele ja palju toisi. [– – –] Ja need on rahva priiduse ajal ta põlise maa pääle asutatud, mida ka rüütli poolt walmistatud Talurahwa seaduse raamatud, kitsendamata ja jääwalt rahwa maaks tunnistanud ja määranud oliwad. Rahwa ajalooline õigus wallamaade pääle kaotadi de facto juba aastal 1849 ära ja ainult ta nimi jäeti seaduses seisma – rahwale magusaks mälestuse märgiks.“ (KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 7 (Adam Petersoni laulud. Seitsmes jagu), l. 30 p.)

⁵³ H. Rosenthal. Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters (1869–1900). Reval: von Cordes & Schenk, 1912, lk. 335.

⁵⁴ M. Laar. Äratajad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2005, lk. 126.

⁵⁵ Seda iha meenutab Peterson oma mäletsustes nii: „Ühes minuga kaswis ka see põlew soov [„Keisrile rahwa hirmust ja wiletsat elukorda teada anda“] suuremaks, sai nii ütelda mu kirgeks, nii et mu ligimad sõbrad, keda ma selleks ka waimustada püüdsin, seda mu fixe Idee'ks ehk Manie'ks nimetasiwad.“ (KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 1)

Nii võttis tema tegevus mastaapsed mõõtmed ja sisaldas tipphetkena vastuvõttu keisri enda juures, mille eest tuli Petersonil hiljem maksta erakordselt kõrget hinda.

Talupoegade massilised palvekirja-aktsioonid olid alanud juba 1860. aastal.⁵⁶ Talupoegade „välispoliitiliseks orientatsiooniks“⁵⁷ või „poliitiliseks siseorientatsiooniks“⁵⁸ nimetatud tava käia muresid kurtmas ja raskele olukorrale lahendust otsimas riigivõimu kõrgeimate esindajate juures oli iseenesest muidugi juba tunduvalt pikema ajalooa. Sarnaste aktsioonidega oli tegemist ka siis, kui talupojad viisid 17. sajandil kaebekirju Stockholmisse.⁵⁹ Nüüdne tegevus oli lihtsalt mastaapsem ning esmakordselt olid palvekirjade koostamisega ametis ka haritud juhid.⁶⁰

Adam Petersoniga seotud kohtumaterjale uurinud Hans Kruus kirjutab: „Tema [Adam Petersoni] kaasabil koostatigi ja tõlgiti (saksa keelde?) 1864. aasta maikuul esimene keisrile määratud talupoegade palvekiri üldisemate nõuetega. Oma osa selles ürituses kirjeldab A. Peterson ühes hilisemas ametlikus palvekirjas võrdlemisi passiivsena. Talupojad ise koostanud palvekirja ja palunud teda ainult tõlkida selle vene või saksa keelde. Peterson esialgu küll keeldunud. Kui aga talupojad rõhutanud, et ta on otse kohustatud neid aitama, olles nendega ühest ja samast rahvusest ja saanud kasvatuse ja hariduse nende kaasabil, olevat ta lõpeks nõustunud. On mõistetav, et A. Peterson ametlikus, enda rehabiliteerimiseks senatile saadetud palvekirjas püüdis sihilikult kujutada oma osa võimalikult väiksena. Kuid juhtivalt algatuslik see tõenäoliselt ka ei olnud.“⁶¹

Petersoni käsikirjalistest mälestustest selgub siiski, et palvekirja kirjutas ta peamiselt 1863. aastal ja 1864. aasta maikuuks oli see ammugi valmis: „Siis kirjutasin ma veel üleüldse palvekirja Keisri Herra nime peale, milles rahvas palus: teoorjuse kaotamist, wallakohute wabastamist mõisawalitsuse alt, kvote⁶² maade ära wõtmise ja talumaade vähendamise keeldu, kodukaristuse ja ihunuhtluse kaotamist, rendi määru ja talumaade sunnimüümist Riigivalitsuse poolt määratud hinna järele jne. Aga rahwas ajab oma asju liig pikamisi. Ehk küll palvekirjad ammugi walmis oliwad, wolitas Holstre wald meid alles Mai kuul 1864 oma saadikutena neid Peterburi wiima.“⁶³

Olles püüdnud Petersoni kirjapandud käsikirjaliste materjalide põhjal ta iseloomu tabada, olen aru saanud, et Petersoni loomuses ei olnud midagi korda saates rõhutada omaenda isikut. Nii hulk Petersoni kirjutatud tekste kui ka tema elukäik annavad tunnistust sellest, et ta oli missioonitunde ajal tegutsev väga tugeva tahtejõuga isik, kes pidas enda ülesandeks teenida talupoegkonna huve ja ehitada üles eestlust, isiklikke huvisid tagaplaanile jättes. Seega julgen arvata, et Petersoni osa selle palvekirja kirjutamises oli vastupidiselt Hans Kruusi oletusele ikkagi „juhtivalt algatuslik“. Eelkirjeldatud ametlikus kirjas senatile salgas ta maha oma rolli sellepärast, et sel moel oli rohkem lootust vangistusest vabaneda. Oma mäles-

⁵⁶ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 340.

⁵⁷ H. Kruus. Eesti küsimus. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk. 67–87.

⁵⁸ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 339.

⁵⁹ Vt. M. Seppel. Liivi- ja Eestimaa talupoegade kaebereisid Stockholmisse 1681–1700. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. III. Koost. E. Küng. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 17 (24). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009, lk. 361–400.

⁶⁰ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. IV. Üldvaateid liikumisele, lk. 494–497.

⁶¹ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 343–344.

⁶² Sõnas „kvote“ on Peterson kirjutanud „v“ kirillitsas.

⁶³ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 2.

⁶⁴ Albrecht ajab vennad segamini, sedastades, et palvekirja kirjutas Peeter Peterson. (J. Albrecht. Hain Henno +, lk. 258) Peeter oli palvekirjaaktsioonidesse kaasatud ja koostas ka ise palvekirju, aga mitte selle konkreetse. Adam Petersonil aitas palvekirju sõnastada advokaat Hermann Jürgenstein. Hermann isa oli rahvasuus „Laewa härraks“ kutsutud Viljandi kaupmees, kelle juures peeti 1863. ja 1864. aastal talurahvakoosolekuid ning koguti hiljem allkirju suurele palvekirjale (KM EKLA, m 5: 1, 6 (Adam Petersoni laulud. Kuues jagu), l. 15). Eesnime Adam ei maini, selle allikas: V. Sirk. Haritud eestlased Eesti linnades 1850.–1880. aastatel. – *Acta Historica Tallinnensia* 2 (1998), lk. 9.

tustes aastakümneid hiljem kirjeldab ta kordasaadetut ja oma rolli selles tõenäoliselt üsna adekvaatselt. On muidugi võimalik mõelda, et Adam Peterson oma mälestustes enda isikut kohati isegi ülearu palju esile tõstab, et tasakaalustada üldist arusaama ajaloost, milles tema osatähtsus toonases poliitilises elus maha vaikiti.⁶⁵ Kirjavahetuste, luuletuste ja memuaaride kaudu Petersoni mõtte- ja tundemaailma süvenenuna ning tema tegutsemisajendeid nähtavasti mõistes ma seda siiski ei arva.

1864. aasta kevadel viis palvekirja Peterburi 15-liikmeline saatkond eesotsas Adam Petersoniga. Püüti pääseda Tsarskoje Selos keisri ette, aga see ei õnnestunud. Palvekiri, mille täpne tekst on teadmata,⁶⁶ jäeti 25. mail⁶⁷ tiibadjutant krahv Kelleri kätte. 1936. aastaga dateeritud ja autori nimeta (tõenäoliselt Hans Kruusi kirjutatud) Adam Petersoni käsikirjaline elulugu annab teada: „Selle palvekirja kümne palvepunkti tähtsamad nõudmised olid: 1) vallakohtu mõisa alt vabastamine ja uus kogukonna seadus; 2) teoorjuse, ihunuhtluse ja mõisapolitsei kaotamine; 3) teetegemise ja postijaama-maksu ühtlustamine; 4) talumaade müügihinna määramine vene ametnike poolt; 5) 10% kahjutasu ostuhinnast peremehele, kui mõisnik ta talu müüb võõrale; 6) kooliolude parandamine, kohtureform ja vaba pastorivalimine. – Samal puhul esitati kroonumaade ministrile Holstre talunikku kaebused mõisaametnik Blossfeldi peale sooviga anda Holstre mõis kogukonnale rendile.“⁶⁸

Peterson ise meenutab tookordset Peterburis-käiku järgmiselt: „Ta [krahv Keller] lubas seda [palvekirja] küll Keisri Herrale ette panna, aga oli meie vastu peris kuri mees, nurises meiega, laitis meie ettevõtet, ja käskis meid oma palvekirjad edespida Riiga saata. Aga Kroonu maade minister, kindral adjutant Selenoi wõttis meid, Holstre walla saadikuid ja meie palvekirjad väga lahkeste vastu, lubas neid tähele panna, võimalikult pea täita ja üht oma ammetnikku Baltimaale saata järele kuulama, kas Kroonu-wallad soowiwad Kroonu mõisaid rendile wõtta ja kas ilma maata inimesed maad tahawad.“⁶⁹

Pärast neid visiite jäi Peterson veel mõneks ajaks Peterburi, kus ta kohtus nii eesti kui läti patriootidega. Valdemärs olevat olnud väga vaimustatud Petersoni ettevõtmisest ja eriti veel sellest, et tal oli kindel nõu keisri endaga kohtuda, maksu see talle kas või elu. Kojupöördumise järel kirjutas Peterson („ilma mingi tasuta“) palvekirju nende valdade nimel, kelle kroonumõisate rendiaeg hakkas lõppema. Neis palvekirjades palus ta kroonumõisaid vallale rendile, et vald saaks need maatameeste vahel ära jaotada.⁷⁰ Teine ajend palvekirju koostada oli Viljandimaa mõisnike ähvardus müüa talud võõrastele, kui talumehed keelduvad oma talusid 160–200 taalri eest ostmast, kusjuures 10% hinnast pidi otsekohe ära maksma.⁷¹

⁶⁵ 24.08.1899, mil A. Peterson veel Venemaal viibis, kirjutas talle Jaan Tõnisson: „[---] Teie ja Teie wenna Peter Petersoni püüetest on ainult kuulujutud käimas. [---] Kas ei wõiks nüüd Teie täielikumalt selle üle kirjutada, et selle asja kohta ajaloolikka kindlaid teateid saadawal oleks? Muidugi ei saaks praegusel ajal mitte veel kõike awaldada, kuid mina hoolitseksin selle eest, et Teie materjal kindlal kohal – wahest Eesti Üliõpilaste Seltsi kirjakogus – jäänudawal alal hoitaks. Seda oleme Teie hääle püüdmisele wõlgu.“ (KM EKLA, f. 100, m. 2: 12, l. 1/2 p.) Kui A. Peterson juba Eestis elas, tegi Tõnisson talle 12. aprillil 1903 ettepaneku aprilli lõpus Tartusse sõita ning kõik oma dokumendid ja ülestähendused kaasa võtta. Tõnisson lubas Petersonile tema käest saadava teabe eest ka väärilist tasu maksta. (KM EKLA, f. 100, m. 2: 12, l. 3/6 p.) Seega on Petersoni tõenäoliselt saajandvahetuse paiku tehtud (aga dateerimata) elu- ja ajaloolised ülestähendused Tõnissoni palve tulemus.

⁶⁶ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 2; H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 344.

⁶⁷ Johann Köler kirjutas 20. mail 1864 Jakob Hurdale (see ongi lühikese kirja kogu sisu), et ta Viljandi meestele teada annaks, et nad 23. mail Tartust aurulaevaga Peterburi poole veel tulema ei hakkaks, sest 26. mail reisib keiser välismaale. (KM EKLA, f. 43, m. 12: 16, l. 8/14) Seda teadet Peterson kätte ei saanud.

⁶⁸ KM EKLA, f. 194, m. 56: 13, l. 1/4; vrd. H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 344; A. Jürgenstein. Ain Henno 80-aastane, lk. 36.

⁶⁹ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 2.

⁷⁰ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 2–2 p.

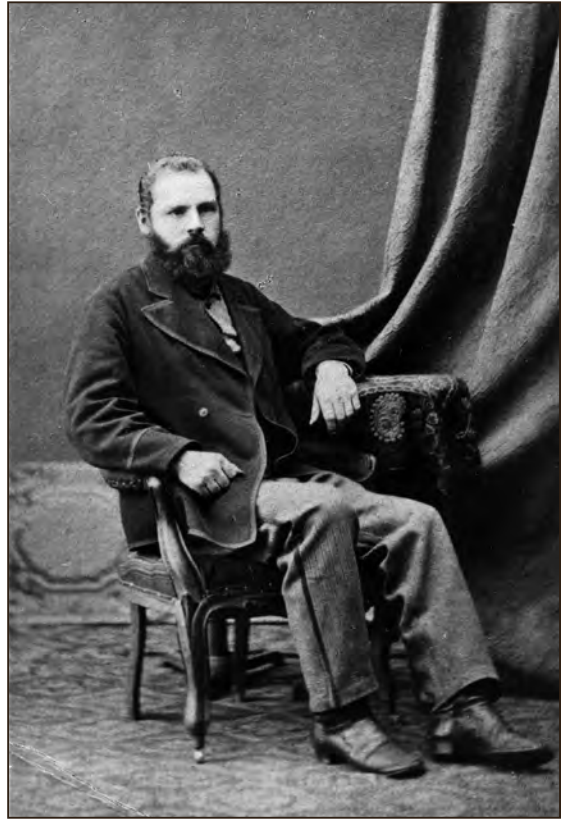
⁷¹ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 344–345.

Taluperemehed pidasid määratud hinda liiga kõrgeks ja kogunesid olukorda arutama. Neist eri valdades toimunud koosolekuteist võttis osa ka Adam Peterson.⁷²

Lisaks Adamale oli palvekirjade kirjutamisega ametis ka tema Tartu ülikooli õigusteaduskonnas õppiv⁷³ vend Peeter, kes sel suvel käis veel korduvalt kroonumaade ministri juures,⁷⁴ nii nagu tegi seda ka Adam, ent vennast eraldi ja erinevate seltskondadega.⁷⁵ Kummalgi vennal ei õnnestunud keisri ette pääseda.⁷⁶

Hans Kruusi järgi olid ametivõimud saanud 19. mail teoksil olevatest plaanidest mingit teavet ühe talumehe kaudu, kes oli läinud sillakohtusse Peterburi-sõiduks passi nõutama ning ennast sisse rääkinud. Samal päeval olevat andnud Viljandi sillakohtunik asjast Liivimaa kubernerile teada. Ometigi sai pärast seda veel mitu saatkonda Peterburis ära käia, sest mingil põhjusel neid ei tabatud.⁷⁷ 24. juulil 1864 andis Viljandi sillakohus välja ringkirja, mis nõudis Adama ja Peetri vangistamist ja sillakohtu kätte saatmist, kusjuures neid süüdistati koguni „kommunistlike põhimõtete kuulutamises“.⁷⁸

Sestpeale sõitis Adam Peterson vallaametnike juurde ja saatkondi organiseerima õöpime-duses.⁷⁹ Vajadus tegutseda salaja muutus veelgi pakilisemaks pärast seda, kui Peeter võeti 4. augustil 1864 vangi, kui ta Peterburist tultes Tartus aurulaevalt maha astus.⁸⁰ Kuna Peeter oli Tartu ülikooli üliõpilane, oli kohale kutsutud ka ülikooli pedell. Esialgu viidi Peeter ülikooli kartserisse ja sealt edasi kroonuvanglasse. Ta kustutati tudengite nimekirjast ja anti kriminaalkohtu käsutusse.⁸¹

Peeter Peterson. EKM EKLA, B-128-36

⁷² A. Peterson. Kõrgemäe Annus Kase. Pildike ärkamiseajast, lk. 349–350; vt. ka H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. IV. Üldvaateid liikumisele, lk. 491–492.

⁷³ Õppima oli ta asunud 1864. a. jaanuaris. (Peterson. – Eesti Entsüklopeedia VI (Muther–Rakitse). Toim. R. Kleis, P. Tarvel, J. V. Veski. Tartu: Loodus, 1936, lk. 711.)

⁷⁴ Vend Peeter sai Valdemärsiga tuttavaks just sel suvel (Adam Petersoni järgi seoses käiguga Peterburi Kõpu ja Puiaatu talupoegade palvekirjade asjus, mis anti üle keisri tiibadjutandile 11. juulil; KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 3).

⁷⁵ See osutus võimalikuks sellepärast, et vendi Petersone veel ei kahtlustatud. 1864. aasta maikuu palvekirja kirjutamise oli ametivõimude ees omaks võtnud esimene mees, kes sellele alla kirjutas – Hain Henno. Ta tegi seda soovist Adamat päästa (J. Albrecht. Hain Henno +, lk. 258).

⁷⁶ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 2–3; H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 344–345.

⁷⁷ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 346.

⁷⁸ Samas, lk. 347.

⁷⁹ A. Jürgenstein. Ain Henno 80-aastane, lk. 350.

⁸⁰ Samas, lk. 351.

⁸¹ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 347–348.

1864. aasta sügise suurepalvekirja koostamine

Peterburis elav Johann Köler, kõige olulisem palvekirjaaktsioonidele õhutaja,⁸² käis 1864. aasta suvel Eestis. Tähtsaimaks sündmuseks selle Eesti-visitide käigus peetakse tema isakodus Vastsemõisas Lubjasaare talus toimunud koosolekut augusti keskpaiku. 1934. aastal tõdes Hans Kruus, et ainuke säilinud dokument selle koosoleku kohta on Adam Petersoni kirjeldus.⁸³

Ka sellele koosolekule sõitis Adam Peterson Jaan Adamsoni ja teiste Holstre meestega ettevaatuse mõttes öösel. Lubjasaares pidasid kõnet Johann Köler, Helme koolmeister Märt Jakobson,⁸⁴ Jaan Adamson ja Adam Peterson. Koosolekul kõneldi tungivast vajadusest saata suur saatkond eesti mehi keisri juurde ja määrati kindlaks palvekirjapunktid.⁸⁵ Viimased arutati üksikhaaval läbi ning kiideti ühiselt heaks, kusjuures Adam protokollis need.⁸⁶ Adam Petersonile tehti ülesandeks moodustada Eesti delegatsioon, koostada vastuvõetud punktidega palvekiri ning koguda sellele nii palju allkirju kui võimalik.⁸⁷ Adam andis koosolekul aru oma Peterburi-reisidest ning ametnik Magksiku (Petersoni käsikirjas kujul Maksik⁸⁸) Holstres-käigust. Riigivarede ministeeriumi direktor Magksik oli vendade Petersonide kevadise palvekirjaaktsiooni tulemusel saadetud Holstre kroonumõisa üleandmise asjus kohalike oludega tutvuma, et välja selgitada, kas kroonuvallad ikka soovivad kroonumõisaid rendile võtta ja kas maata talupojad tahavad maad saada. Adam Peterson, kes oli Magksiku ringkäigul Holstres tema tõlk, kasutas tema iseloomustamiseks sõnu „lahke rahwaarmastaja mees Ung[ari] rahwa sugust“.⁸⁹

Näib, et esialgu ei tajunud Köler olukorra ohtlikkust piisaval määral. Peeter Petersoni vangistamisest kuulis ta alles koosoleku käigus ning ilmselt just sellest johtuvalt sõitis juba samal õhtul pärast koosoleku lõppu Lubjasaarelt ära.⁹⁰ Kurioosne on fakt, et Adam kui kohtu poolt tagaotsitav isik võttis enda peale delegatsiooni moodustamise ja allkirjade kogumise töö. Tööga alustas ta kohe ja tegi seda tööpoolest südamega: „[– – –] hakkasin nüüd kõigest jõust suurt rahva saatkonda Keisri ette minemiseks tubliste ette valmistama ja palvekiri tegema; töötasin selles ööd ja päewad, wõtsin omale weel mõned kirjutajad appi (Joh Raudsepp Holstrest) ja waimustasin selleks rahvast südikalt, nii palju kui jõudsin ja mõistsin.“⁹¹

Tänu konspiratiivsele tegutsemisele ei saanud ametivõimud otseseid vihjeid selle kohta,

⁸² Köler oli leidlik eri õhutamisviise leidma. Nii näiteks kirjutas ta Hurdale 14. aprillil 1864: „Väga kasulik oleks nüüd, et Jannsen Poola talupoegade saadikute pidulikust vastuvõtmisest keisri juures, kui ka nende auks antud söömaajast, kus keisri majesteeit ise juures oli, Eesti Postimehes kirjeldusi tooks.“ (Professor J. Köhleri ja J. Hurt'i kirjavahetus. – Eesti Kirjandus. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne 1911, nr. 1, lk. 31.) Üleüldse oli Köleri peamine roll vajalike inimeste innustamine, tegevusplaanide visandamine ja nende elluviimisele õhutamise. Näiteks kirjavahetuses Hurdaga 1863. a. lõpus ja 1864. a. alguses algatab ta teema, et hädasti on vaja leida inimest, kes kirjutaks eesti ajaloo ülevalaate, plaanib eesti ajalehe väljaandmist Peterburis ning püüab innustada võimekamaid inimesi Aleksandrikooli asjus tegutsema (nt. KM EKLA, f. 43, m. 12: 16, l. 1/2 p., 2/3, 2/4 p., 5/9 p.).

⁸³ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 350.

⁸⁴ Vt. väljavõtet Märt Jakobsoni 1864. a. aprillis kirjutatud tekstist „Eestirahva ellolugu“, mis käsitleb tõenäoliselt samu teemasid nagu ta tookordne kõne. (H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. IV. Üldvaateid liikumisele, lk. 489–490)

⁸⁵ Seejuures mängis suurepalvekirja „eeskava“ ja palvekirjapunktide väljapakumisel Adam Peterson aktiivset, võib-olla isegi kõige aktiivsemat rolli (A. Jürgenstein. Ain Henno 80-aastane, lk. 37).

⁸⁶ KM EKLA, f. 100, m. 1: 6, l. 7/19.

⁸⁷ 70 aastat eestlaste saatkonna käigust keisri juurde. – Ühistegelised Uudised, 30.11.1934, nr. 48, lk. 4.

⁸⁸ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 2 p.

⁸⁹ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 2 p.; H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 351.

⁹⁰ Tagasi Peterburis, tunneb ta Peeter Petersoni pärast muret ja küsib Jakob Hurdale saadetud kirjas tema saatuse kohta (kiri 9. septembrist, Professor J. Köhleri ja J. Hurt'i kirjavahetus. – Eesti Kirjandus. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne 1911, nr. 3, lk. 99).

⁹¹ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 3.

mis teoksil on. Sellegipoolest jäid neile silma talupoegade mentaliteedis toimunud kardinaalsed muutused: „Varemini nii sagedasti esinenud orjalik vaim, nagu kirjutatakse ühes ametlikus dokumendis, oli korruga kadunud. Ja kus see veel püsiski, avaldati seda väga ettevaatlikult, nagu kartuses, et seda võidakse märgata kaaslaste poolt. Suurtes hulkades, sadade kaupa, koguneti kõrtside juurde, kus kuulati kellegi kõnet või aeti üksteisega juttu. Samuti tuldi suurel arvul kokku kohtupäevadel magasiatade juurde, ilma et vilja oleks võetud või seda sinna toodud.“⁹²

Talupoegade muutunud hoiakute ja pahaendeliste kogunemiste tõttu⁹³ andis Viljandi sillakohus 18. septembril välja erilise ringkirja, „millega kohustati mõisavalitsusi, kogukon- nakohtuid ja kõrtsmikke valvama, et talupojad ei peaks lubamata koosolekuid, ja kui neid juhtub, siis sellest teatama võimudele“.⁹⁴

Ent selleks ajaks olid Adam Petersoni innukalt alustatud ettevalmistused Peterburi mine- kuks juba lõpule jõudnud. Suur märgukiri oli valmis ja allkirjadki sellele kogutud.

Märgukirja teksti kohta kirjutab Peterson 22-leheküljelises kirjas, mille ta läkitas Johann Kölerile paar kuud enne Carl Robert Jakobsoni surma, 16. jaanuaril 1882: „Ka see Eestlaste üleüldne palvekiri, mis Keisri Härrale ette sai pantud [– – –], oli eesti keeli minust üles pan- tud ja kõik need allkirjad minu waewa läbi kogutud. Ka need kuulsad 14 palwepunkti, mis selle üleüldse kirja lõpul seisid, olid minu wälja arwatud.“⁹⁵ Vaatamata sellele, et Petersoni sulge juhtis tungiv vajadus vastu vaielda Köleri esitatud valedetele, mis olid tema kõrvu ulatunud C. R. Jakobsoni vahendusel, ei ole siiski tegemist suurustamisega. Peterson mängiski juhtrolli palvekirja koostamisel ja eriti selle sotsiaalmajanduslike nõudmiste sõnasta- misel. Tä oli oma koduses „palvekirjade kantsleis“⁹⁶ kuulunud lugematul hulgal talupoegade kurtmisi ning sai toetuda ka palvekirjadele, millega tema ja ta vend Peeter olid sama aasta kevadel Peterburis käinud.

Hans Kruus kirjutab selle kohta, kuidas Peterson palvekirja paberile sai: „Autor liikus seega täiesti induktsiooni teel, lähtudes eeskätt konkreetsest kohalikust olukorrast, kasutades põhimaterjalidena sel puhul esitatud kaebusi ja kokku võttes talupoegade endi poolt avalda- tud soove vajalikeks reformideks.“⁹⁷

Kui talunike jaoks olidki palvekirjaaktsioonid ennekõike sotsiaalse tähtsusega liikumine,⁹⁸ siis ajas tagasi vaadates näivad vahest veelgi olulisema osa palvekirjast moodustavat rahvusli- kud nõudmised, mida kunagi varem palvekirjadesse lisatud polnud ning mis said kirja pandud haritlaste, esijoones Jaan Adamsoni mõjul.⁹⁹ Lahtiseks jääb, kuivõrd need koosolekul ühiselt läbi arutati. Hilisemad märgukirjad – nagu ka 1881. aasta Carl Robert Jakobsoni oma, mida peetakse historiograafias harilikult olulisemaks kui 1864. aasta sügisest märgukirja – ei lisa midagi põhimõtteliselt uut Adam Petersoni koostatud suurele märgukirjale.¹⁰⁰

⁹² H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 352.

⁹³ Märt Miti ja veel mitme palvekirjaaktsioonidega üldse mitte seotud talumehe kutsumise kohta sillakohtu ette septembri algupoolel vt.: V. Paatsi. Mart Mitti mälestused. Sissejuhatuseks. – Tuna 2009, nr. 1, lk. 140. See oli kindlasti seotud aadli kõrvu ulatunud ähmaste kuuldustega teoksilolevast üritusest.

⁹⁴ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 353.

⁹⁵ KM EKLA, f. 100, m. 1: 6, l. 7/19.

⁹⁶ Tegelikult oli tal koguni kaks (A. Petersoni enda sõnul) „palvekirjade kantsleid“: üks isatalus Kipil ja teine õe juures Peedihansul. (H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 355).

⁹⁷ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 356.

⁹⁸ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. IV. Üldvaateid liikumisele, lk. 488.

⁹⁹ Seda tõendab ka asjaolu, et hilisemates vendade Petersonide abil koostatud palvekirjades pole rahvuslikke nõudmisi sõnastatud. Talupoegadele valmistasid muret teadagi ennekõike agraar- ja õigusolud. Kiriku- õpetajate valimise kord, rahvakoolide valitsemiskorraldus ja eesti keele kasutusvõimaluste küsimus – mis kajastusid 1848. aasta sügise suurpalvekirjas – läksid neile vähem korda (H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. IV. Üldvaateid liikumisele, lk. 497).

¹⁰⁰ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. IV. Üldvaateid liikumisele, lk. 503; lk. 511.

Allkirju oli suurele palvekirjale käidud andmas Viljandis Kure kõrtsi saksakambris ja kaupmees Laeva Jürgensoni „sõbratoas“.¹⁰¹ Sinna olid kutsunud mehi kokku Petersoni abilised – tema Viljandi taluperemeestest sõbrad –, aga ka Peterson ise: „Tihti sõitsin ka ise ööseti palju ümber vallaametnikkude juure ja mujale rahva asju ajama ja saatkondi korraldama, ka Pärnu- ja Tartumaalegi [– – –].“¹⁰² Palvekirjale kogunes allkirju 24 kogukonna nimel, kus elas meessoost täiskasvanud elanikke kokku 15 263.¹⁰³ Et esindatud oli 19 valda Viljandimaalt, neli Pärnumaalt ja üks Tartumaalt (Torma), tõestasid nende valdade pitsatid ja vallaametnike allkirjad. Ühtekokku oli allkirju neist valdadest 251.¹⁰⁴

Valdadest, kust oldi nõus osa võtma palvekirja esitamisest keisrile, oli juba kogutud raha saadikute teekulude katmiseks. Ka Peterburi pääsemiseks vajalikud plakatpassid olid minejatel sillakohtu ringkirja väljaandmise ajaks juba soetatud.¹⁰⁵ Suurpalvekiri, mis oli dateeritud 18. septembriga, ja hulk väiksemaid palvekirju, oli Peterson Peterburi poole teele saatnud ohvitser Karloviga, kellega ta oli tutvunud Peterburis ja kes seal töötas, aga oli just käinud Päri vallas sugulaste pool suvitamas. Kirjade saatmine Peterburi endast eraldi oli ettevaatusabinõu, et kirjad säiliks ka juhul, kui Peterson teel pealinna peaks tabatama.¹⁰⁶

Sõit Peterburi ja keisri kojutuleku ootamine

Päeval, mil talumehed Peterburi poole teele asusid, olid ametivõimud valvel. 19. septembril oli maalt linna sõitnud mõisnikke, et ära tunda väljuvaid talupoegi ja neid vangistada – selleks oli kohalikul politseil kubernerilt saadud korraldus. Nii oli 20. septembri hommikul Tartu sadam politseiametnike erilise valve all, ent tänu sellele, et Johann Voldemar Jannsen oli eestlasi hoiatanud, ei ilmunud sinna mitte ühtegi Peterburi suunduvat talumeest.¹⁰⁷ Osa mehi palkas voorimehe ja sõitis plaanvankril Peterburi, tõenäoliselt mindi ka Tallinnast aurulaevaga, samuti suunduti Peterburi oma hobustega Narva kaudu.¹⁰⁸ Mitte ainult Tartust Peterburi minekuks, vaid Tartussegi jõudmiseks kasutati eri marsruute. Võimalik, et Viljandist

¹⁰¹ A. Peterson. Kõrgemäe Annus Kase. Pildike ärkamiseajast, lk. 350.

¹⁰² Samas.

¹⁰³ Arvandmed Petersoni mälestustes kattuvad Kruusi andmetega (KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 4), Kõlerile saadetud kirjas esitab Peterson aga ümardatud numbrid (KM EKLA, f. 100, m. 1: 6. l. 7/19).

¹⁰⁴ KM EKLA, f. 194, m. 56: 13, l. 2/13. Allkirju küsiti kogukondade ametlikelt esindajatelt, mitte kogu rahvalt, vt. ka joonealust märkust nr. 187.

¹⁰⁵ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 354.

¹⁰⁶ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 4; A. Peterson. Kõrgemäe Annus Kase. Pildike ärkamiseajast, lk. 350.

¹⁰⁷ Olustiku ja valitseva õhkkonna parema tabamise huvides toon ära Märt Miti meenutuse sellest, kuidas kirjeldas talle 19. ja 20. septembri vahelist ööd ja 20. septembri hommikut Jannsen: „mul ei tulnud tervel ööl und silma, ma mõtlesin ikka, kas ehk mõni jagu neist reisijatest kuidagi viisi nende varitsejate kätte ei oleks sattunud... Juba hommiku vara panin ma ennast riidesse ja roitasin jõe äärt mööda alla ... silmas mind politseimeister Jannau Reinholdi sauna ukse kohal... „Miks nii vara juba enne päeva tõusu siin?“ Ma kostsin, et öösi tervise poolest puudulik ja rahutu olnud... Aga austatud politseimeistri härra, mis siis Teid nii varasel tunnil linna tänavatesse käima on sundinud. Eks seesama tervise puudus... Kell 7 pidi laev siit minema... Aga mingisugust liikumist ei olnud turul... Kell oli juba üheksa lõõnud. Aga kedagi muud inimest ei näinud ma liikuma, kui ainult siin ja seal tänavatel mõned politseiametnikud. Ka politseimeistret ning sillakohtunikku Engelhardti tema abilise ja ametnikkudega nägin ma nõnda ütelda vagsel viisil uitavat ja siin ja seal paari viisi pead kogs juttu sosistavat...“

Et meie tutvaid reisijaid ei olnud, seda ei võinud ma imeks panna. Aga seda rohkem pidin ma imestama, et sel korral ühte ainustki teist hingelist sõidule ei tulnud... Juba peale kella 11 nägin ma... kuuride alt ja mujalt hoonetest soldatite päid paistvat... kes üksikult ja paari kaupa marssisivad ja kellel vangistamise rauad kettidega sineli siilude vahelt välja paistsivad... Vangistamise himulised saksikud olid nii ära ehmatanud nägudega, nagu mõned häbitöö väärilised... endid varjates kodu poole pugesis.“ (käsikiri „Tükike Adam Petersoni eluloost“, kirjut. M. Mitt, Tartus 23. veebr. 1921) (A. Kruusberg. Venestamise tulekul. Mälestused ja dokumendid. Koost. A. Kruusberg, Tartu: Odamees, 1922, lk. 9–10)

¹⁰⁸ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 354–355.

tuldi ka paadiga üle Vörtsjärve, et Pikasillale, Oiule ja Jõesuusse valvama pandud sillakohtu lamburites ja nende abilistes mitte kahtlust äratada.¹⁰⁹

Et mitte liigset tähelepanu endale tõmmata, suunduti Peterburi eri aegadel ja enamjaolt paarikaupa, kõigil Adam Petersoni antud juhatused kaasas: „Andsin neile pealinna-sõprade aadressid ligi, palusin mind seal teatud korteris ehk mu sugulaste juures oodata ja ei teel ega seal meie reisi otstarvet mitte kellelegi avaldada.“¹¹⁰ Kokku läks Peterburi 22–30 talumeest,¹¹¹ olgugi et algne plaan oli mingitel andmetel minna kordades suurema saatkonnaga: 60 liikmega.¹¹²

Olles Annus Kasega nõu pidanud, otsustas Adam Peterson ise Peterburi sõita Varssavi rongiga, sest arvas, et sellest rongist ei osataks teda otsida. Et rongipiletit ei saanud osta ilma passi ette näitamata, oleks Pihkvast rongi peale minek (nagu ka sõit Pihkvasse) olnud liiga suur risk. Nii alustas Peterson raudteereisi Ostrovist, siirdudes seega esialgu reisisihile vastassuunas: „Vend Kipi Hans sõidutas mu kahe hobusega Kõrgemäele. Seal seati suurele vankrile kumm peale, pandi kaks tugevat hobust ette, üks mu venna, teine Kase [Annus Kase Kõrgemäe talust] oma. Siis peideti mind kummi alla eesriiete taha ära ja saadeti Jumala nimel kõige palavamate õnnesoovidega teele. Pori Johan [Johan Mõns Pori talust oli Annus Kase naisevend] istus pukki ja kiire sõit läks läbi Valga Koiva linna ja suurte Läti laante Ostrovi linna.“¹¹³

Ostrovis näitas Peterson „julgesti Vene keelt rääkides“ oma passi ette ja ostis teise klassi pileti. Pihkva peatuses kohutas Petersoni pilguheit rongiaknast välja: „Varjatult piilusid läbi akna välja. Ehmatades nägin, et Viljandi sillakohtu lambur Staden vanem (senior) vaksaliesisel sandarmiga juttu ajas. Ruttu peitsin enese vaguni nurka ja olin rõõmus, kui rong liikuma hakkas.“¹¹⁴

Kohale jõudis enamik talumehi 25. septembril. Et keiser oli reisinud välismaale, pidid mehed ootama Peterburis nädalaid. Peterson elas ettevaatuse mõttes külas, mis asus kaheksa versta kaugusel Peterburist,¹¹⁵ ja tegeles päeval erapalvekirjade kirjutamisega, öösi aga käis linnas saatkonda kuuluvaid talumehi innustamas, et nad ei lahkuku, ning külas sõpradel-tuttavatel, kes aitasid tal ka palvekirja tõlkida: „Herrad Jurjew, Russow¹¹⁶ ja Dankmann aitasid mind suurt rahva palve kirja õigete Wene keelde tõlkida.“¹¹⁷ Koos palvekirja tõlkimisega toimetati seda. Eri redaktsioone võrreldes selgub, et Peterburis palvekirja sisu ei muudetud,

¹⁰⁹ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 354.

¹¹⁰ A. Peterson. Kõrgemäe Annus Kase. Pildike ärkamisest, lk. 350–351.

¹¹¹ Kruusi pakutud 22 on tõenäoliselt liiga väike arv. Petersoni andmetel läks esialgu Peterburi 30 saadikut ja seal liitus nendega veel üksikuid talupoegi, kes eraviisiliselt palvekirju olid läinud esitama, ent nüüd saatkonnaga ühinesid. KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 4p. Märt Miti järgi oli esialgu minna plaaninute arv hoopis suurem: „1864. a. 19. septembril, kui lahti sain, oli minu esimene töö „Eesti Postimehe“ redaktori Jannseni juure minna. Kui hea sõber rääkis ta siin, et Eesti rahva seast umbes 60 meest välja olla astunud, et Peterburi minna ja seal katsuda kõrge riigivalitsuse ette saada palvega, et siin teoorjus ja ihuuhutus, millega mõisa politsei võimudel rahvast väga raskesti rõhutakse, ära kaotatud võiks saada.“ (A. Kruusberg. Venestamise tulekul. Mälestused ja dokumendid, lk. 8)

¹¹² H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 358.

¹¹³ A. Peterson. Kõrgemäe Annus Kase. Pildike ärkamisest, lk. 351; veidi pikemat kirjeldust vt. KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 4.

¹¹⁴ A. Peterson. Kõrgemäe Annus Kase. Pildike ärkamisest, lk. 351.

¹¹⁵ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 4 p.; teisel meenutab Peterson, et varjas end laatsaretis (Petersoni kiri Kölerile 16. jaanuarist 1882, KM EKLA, f. 100, m. 1: 6, l. 7/18).

¹¹⁶ Fridrich Nikolai Russow oli pastor Taubenheimi kasupoeg, tema ema oli parun Carl Gustav von Rosen noorema ja tema eestlasest toatüdruku abieluväline laps (et Russowi vanaema oli eestlane, sellest kirjutab ka Köler kirjas Jakob Hurdale 1863. a., KM EKLA, f. 43, m. 12: 16, l. 1/2p.). Huvitav on, et Adam Peterson jätab Russowi nime sageli nimetamata. Seletuse, miks ta seda teeb, leiab ühest tema mälestusest: „auus eestimeelne adwokaat, kelle nime ma veel nimetada ei wõi, seepärast et ta seda enne oma surma awaldada ei luba. Ta wanaema on eestlane olnud.“ (KM EKLA, f. 100, m. 1: 5, 6 (Adam Petersoni laulud. Kuues jagu), l. 11 p.)

¹¹⁷ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 4 p.

küll aga kärbiti tunduvalt. Nii lühendati Petersoni kirjutatud ajaloolist osa ja võeti vähemaks ülistusi keisrile ja eesti talupoegade truualamlikkuse rõhutamist. Lisaks muudeti palvekirja stiili ja kompositsiooni, nii et lõplik tekst oli ülevaatlikum, asjalikum ja lihtsamini mõistetav kui Petersoni eestikeelne variant.¹¹⁸

Keisri ootamise aja kohta kirjutab Peterson: „Ligi 9–10 nädalad pidime Peterburis asjata ootama, enne kui Keiser kodu tuli. Mitmel saadikul lõppes raha otsa ja nad läksid kodu tagasi. Raske oli mul sääl neid waimustada, trööstida ja kinni hoida, kuni Keisri kodutulekuni.“¹¹⁹ Peterburi eesti patrioodid eesotsas Köleriga püüdsid talumehi aidata,¹²⁰ muude soovitude hulgas andis Köler meestele nõu Peterburis mulgi kuubi mitte kanda, et oma eksootilise välimusega mitte liiga palju tähelepanu endale tõmmata.¹²¹ Ei saa unustada ka Köleri rolli Petersoni innustajana: „Pr. Köeler ja kõik Peterburi sõbrad wötsid mind suure rõõmuga ja wäga lahkeste wastu; oliwad mulle teo ja nõuuga kõigiti abiks.“¹²² Peterburi patrioodid olid ka need, kelle soovitusel otsustas Peterson keisrile soola-leiba viia, taibates, et muidu ei ole tal talumeestega üldse lootust keisri ette pääseda.¹²³

9. november 1864

28. oktoobril palusid 23 eesti talupoega keisrilt audientsi. 7. novembril jõudis keiser koju ning 9. novembril ilmus Adam Peterson koos 17 talupojaga Tsarskoje Selosse. Neli meest oli haiguse tõttu koju jäänud.¹²⁴ Petersoni sõnul võttis tiibadjutant neid lahkesti vastu ja käskis neil sammaskäigu juures oodata, kuni keiser jalutuskäigult tagasi jõuab. Kui keiser tuli, astus Adam teistest ette, ütles paar sõna ja laskus ühele põlvele, et pakkuda keisrile soola-leiba, mille peal oli (Peterburis koostatud) lühike venekeelne kokkuvõte suurpalvekirjast. Selle olevat keiser kohe saadikute nähes läbi lugenud.¹²⁵ Seejärel võtsid talumehed välja erapalvekirjad, mis enne ära olid peidetud,¹²⁶ ning Adam Peterson suurpalvekirja ja andis selle keisri kätte. Edasist kirjeldan Petersoni sõnadega: „Siis küsis ta meie elu-olu järele wäga lahkeste, ja ma püüdsin seda hästi lühedalt selletada ja wastasin iga küsimise pääle julgeste ja kindlaste. Selle pääle tänas ta meid leiwa-soola eest ja ütles, et kõik meie palwet saawad läbi katsutud ja tähele pantud, ja kui wõimalik, peagi täidetud.“¹²⁷ Seejärel ütles keiser paar sõna prantsuse keeles tiibadjutandile, jättis talumeestega jumalaga ja läks paleesse.¹²⁸

Nüüd võttis tiibadjutant vastu nende 95 erapalvekirja,¹²⁹ nii et terve ta kaenlaalune sai neid täis,¹³⁰ ning juhtis nad ühte palee saali, kus palus talumeestel istuda, ja küsis, kes neist

¹¹⁸ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 357–358.

¹¹⁹ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 4 p.

¹²⁰ Köleri üldise rolli kohta kodumaalt tulnute praktilise abistajana vt. H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. IV. Üldvaateid liikumisele, lk. 502.

¹²¹ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 359.

¹²² KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 4.

¹²³ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 4 p.

¹²⁴ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 359. Toetudes Petersoni andmetele, oli neid seega kaheksa Liivimaale tagasi pöördunud.

¹²⁵ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 4 p.; Petersoni kiri Kölerile 16.01.1882, KM EKLA, f. 100 m. 1: 6, l. 7/18.

¹²⁶ Liivimaa maamarssali vürst Paul Lieveni päevikust selgub, et audientsi lubati ainuüksi tingimusel, et ei esitata mingeid palvekirju. (H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 361.)

¹²⁷ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 4.

¹²⁸ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 4–5.

¹²⁹ Mingil põhjusel arvab Hans Kruus, et see arv on liialdatud (H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 360). A. K. [Aleksander Kruusbergi?] sõnusti oli erapalvekirju 96 (A. K. Austatagu väärikalt Adam Petersoni! Läheneb eesti esimese suurvõitleja 100-a. sünnipäev. – Sakala, 19.08.1936, nr. 94.

¹³⁰ KM EKLA, f. 100, k. 6: 8, l. 5.

vene või saksa keelt mõistab. Peterson oli ainuke oskaja ning nii asus tema vastama Liivimaa talurahva elu puudutavatele küsimustele. Küsitlemine kestis umbes kaks tundi ning terve selle aja olevat tiibadjutant vastuseid üles kirjutanud. Seejärel läks ta ära ja palus mehi oodata, varsti aga saabus tagasi keisrilt toodud kirjaga, mille andis Petersoni kätte. Selle kirjaga pidid saadikud pöörduma siseministeeriumisse minister Valujevi juurde.¹³¹ Ehkki Peterson väitis, et neil pole teejuhti vaja, sest ta teab, kus siseministeerium asub, anti meestele kaasa üks ohvitser, kes läks nendega raudteejaama, ostis kõigile piletid ja sõitis ka ise ühes ning saatis nad kuni siseministeeriumi hooneni.

Petersoni meenutus siseministeeriumis valitsenud õhkkonnast on risti vastupidine sellele, kuidas ta mäletab keisri juures valitsenud atmosfääri: „Walujew wöttis meid aga väga külmalt ja karedalt wastu. Ta heitis meile ette, et miks meie oma palwetega mitte Riiga ei läinud. Ma wastasin, et mitmed eestlased on oma palwetega ka Riias käinud, aga asjata, ja neile olla säääl üteldud, et kui nad oma palwetega weel sinna tulewad, siis saawad nad suurt nuhtlust. Nimetasin talle ka Kõpu, Wiljandi ja Kabala meeste hirmsad peksusaunad ära.“¹³² Valujev käskis talumeestel minna tagasi oma öökorterisse¹³³ ja oodata, kuni neid ministeeriumisse kutsutakse. Petersoni väitel olid nad oma Peterburi sõprade käest kuulnud, et Valujev oli suur baltisakslaste toetaja, nii et midagi head nad temalt ei oodanud. Ometigi ei lasknud Peterson veel tujul langeda.

Õhtul tähistasid Peterburi eesti ja läti patrioodid triumfi: „Selle päewa õhtul läksin ma pr. Köleri juurde [– – –], kus kõik Eesti ja Läti rahwa sõbrad koos oliwad; ka Dr. Karell oli säääl. Säääl wõtsiwad nad mind väga suure rõõmuga wastu, kiitsiwad, ülendasid ja austasid mind enam kui ma wäärt olin, nii et ma selle üle juba häbi tundma hakkasin. Neil oli see rõõmus sündmus juba ette teada. Dr. Karell oli sammaste warjult kõik näinud ja kuulnud ja jutustas seda nüüd tõistele, kiitis mind väga, ütles, et ma oma suure ülesande väga hästi ja päris hiilgawalt täitnud olla ja julged ja selged wastused ja selletused Keisri Härrale annud olla. Kõik sõbrad oliwad nii üli väga rõõmsad, nagu oleks neile mõni suur kingitus osaks saanud. Nii palawalt armastasiwad nad oma sugurahwast. Mina oma poolt tänasin ka neid nende helde kaasaaitamise ja lahke juhatause eest, mida nad meie wastu selles asjas ülesnäitanud oliwad.“¹³⁴

Järgmisel päeval tulid Köler, Jurjew ja Dankmann talumeeste korterisse neile õnne soovima. Pärast nende külaskäiku pöördusid mõned talumehed Petersoni poole küsimusega, et miks Peterburi eestlased nii väga rõõmustavad, kui midagi ei ole tegelikult veel muutunud. Peterson püüdis võimalikke muremõtteid talumeeste peast peletada, kõneldes neile paremast tulevikust. Aga ta ei unustanud ka jagada praktilisi näpunäiteid, andes neile nõu, mida Valujevi juures rääkida tuleb, et jutt sellega kokku klapiks, mida tema keisri tiibadjutandile selgitanud oli.¹³⁵

Ülekuulamised pärast keisri audientsi

Päev hiljem kutsuti mehed siseministeeriumisse ülekuulamisele. Lisaks Valujevile olid kohal ministeeriumi ametnik von Schultz, Balti kindralkuberneri kantseleijuhataja v. Tiedeböhl ja juurdekutsutud Liivimaa rüütelkonna sekretär M. v. Grünewaldt.¹³⁶ Ülekuulamise avas

¹³¹ Talupoegade saatmist Venemaa Keisririigi siseministri Valujevi juurde on tõlgendatud kiristusena palvekirja esitamise eest – mida talupoegadel tegelikult ei olnud lubatud teha. Luba oli saadud üksnes keisri tervitamiseks soola-leivaga. (H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 361.)

¹³² KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 5.

¹³³ See asus Inglise prospektil eesti kiriku läheduses. (H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 361)

¹³⁴ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 5–5 p.

¹³⁵ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 5 p.

¹³⁶ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 360–361.

Valujev, kellega peetud väitluse ühte osa kirjeldab Peterson oma mälestustes järgmiselt:

„Walujew ise püüdis kõigiti Liivi rüütlike eest seista, rääkis ja waidles minuga palju ja ütles, muu seas, mu Eesti nõoriga kuue peale näidates. See on teie omandus ja seda ei wõi teilt keegi wõtta. Niisama on ka maa rüütlike omandus ja Keisri Majestet ei wõi seda neilt rahwa kasuks ära wõtta. Mu wastus oli: „Olgu, et selle kuue aine (materie) on tõise, ütleme mõisniku omandus, aga mina, selle kuue kandja, olen ta teha lasknud, nii et teda nüüd tarwitada wõib ja nüüd ei ole see kuub mitte enam mõisniku täieline omandus, waid osalt ka minu. Nii on lugu ka Liiwis talurahwa maaga. Maa on küll herrade omandus, aga mitte täielik, sest rahwa päralt on talurahwa seaduse järele selle maa tarvitamine. Peremees on maa üles harinud, hooned ja aiad teinud, ja et see maa nüüd tulu annab, see on peremehe töö-waewa wili ja seepärast ei peaks mõisnik seda talumehe töö wilja mitte ärawõtta wõima ja teda oma wanawanemate kohast wälja ajada, wähemalt mitte ilma tasuta. Ja päälegi, Kõrge Ekstsillenz, meie ei palu ju maad omale mitte muidu, ilma maksuta, ei ole seda tahtmist ka oma palwekirjades awaldanud, waid meie palume, et Riigi walitsus meie maa-olude korraldamise oma kätte wõtaks, sest Saksa ammetnikkude wastu on Eesti rahwas oma usalduse juba ammugi suutumaks kaotanud. Palume, et Riigi walitsus Wene sugust ammetnikkude läbi talu maad hinnata laseks, selle paraja hinna eest ära ostaks ja talunikkudele äramüiks ja nii peremehi mõisnikkude halwa mõju alt, teoorjusest ja segarendist kord ometi ära päästaks.“¹³⁷

Talumehi küsitleti ükshaaval ja eri ruumides, nende juttu tõlkis – Petersoni meenutuse põhjal – Liivimaa mõisnik krahw Sievers¹³⁸ ning Peterson kahtleb sügavalt selles, et ta tema kaaslaste väljaöeldut erapooletult ja õigesti tõlkis. Kokku käisid talumehed siseministeeriumis aru andmas üheksa päewa vältel ning ühelgi neist ei lubatud selle aja sees koju sõita.¹³⁹

Peterson vahistati alles 18. novembril, kuna usuti, et pika vabaduses hoidmisega ja tema käikude jälgimisega on võimalik jõuda jälile sellele, kes tõlkis palvekirja vene keelde.¹⁴⁰ Ent palvekirja tõlkijat – tegelikult küll tõlkijaid – ei leitud. Talumehed vastasid sellekohastele küsimustele 10. novembri ülekuulamisel, et seda olevat teinud üks juhuslikult kohatud erusõdur 25 hõberubla eest.¹⁴¹ Samal ajal, kui Peterson vahistati, kutsuti kolm meest saatkonnast uuesti siseministri juurde, kes püüdis neid veenda selles, et palvekiri sisaldab palju valet ning et vastust sellele ei ole neil mõtet oodata. 19. novembril võttis talupojad – ilma Petersonita, kes oli vahistatud – vastu Balti kindralkuberner parun Wilhelm Heinrich von Lieven, jutuajamine kestis neli tundi ja käis peamiselt raharendile ülemineamise ja taludeostu teemal.¹⁴²

Kuna Peterson oli vahistatud, keeldusid talupojad koju Eestisse sõitmast ja püüdsid igati tema eest seista. Nad teatasid, et lähevad keisrile või keisri tiibadjutandile kaebama, et Peterson vangistati. Lõpuks viis politsei mehed vahi all vaksalisse. Neile osteti piletid kuni Pihkvani ning valvati, et keegi rongist wälja ei lipsaks, enne kui see sõitma hakkab.¹⁴³

Liivimaa tsiiviilkuberner August von Oettingen – kes ei olnud Peterburi ülekuulamisele kohale tulnud, tuues põhjenduseks haigestumise – otsustas varakult ette võtta laiaulatuslikud karistusaktsioonid. Juba oktoobri lõpust oli ta lasknud majutada Holstre talusesse 48 kasakat. Taludes olid kasakad 2–5-liikmeliste rühmadena, taludel lasus kohustus neid toitlustada ja

¹³⁷ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 6.

¹³⁸ Kruus ei kirjuta kahest tõlgist, vaid arvab, et ka teiste talumeeste juttu tõlkis Liivimaa rüütelkonna sekretär von Grünewald. (H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 361)

¹³⁹ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 6.

¹⁴⁰ Võimukandjate arvamused, kas vangistada Peterson kohe või lasta politseil mõnda aega tema käike jälgida, läksid lahku. Kindralkuberner Lieven olevat olnud siseminister Valujevi otsuse peale Petersoni vangistamisega viivitada sedavõrd pahane olnud, et ähvardanud ametist lahkuda. (Lieveni päevikule viidates H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. IV. Üldvaateid liikumisele, lk. 508)

¹⁴¹ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 361.

¹⁴² H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade aktsioonid 1860-ndail aastail, lk. 362.

¹⁴³ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 6 p.

nende hobuseid moonastada. Selle eest sai talurahvas küll väikest tasu, aga mitte sedavõrd, et see oleks majutajaid rahuldanud.¹⁴⁴

Paradoksaalsena näib, et August von Oettingen, kes olevat Adam Petersonilt pälvinud suurpalvekirjas kiidusõnu,¹⁴⁵ ärritus pärast suurpalvekirja sisuga tutvumist sedavõrd, et palus Valujevilt tegutsemisvabadust talupoegade keskel valitseva käärimise summutamiseks omal äranägemisel. Siseminister sellist luba talle siiski ei andnud, vaatamata sellele, et kuberner küsis seda kahel korral. Tema enda meelest piiratud tegutsemisvabaduse tingimustes hoolitses von Oettingen seda rohkem selle eest, et Holstres peaks kasakaid pikalt majutatama.¹⁴⁶

Vangistus Viljandis

Adam Peterson viidi kahenädalase Peterburi vangistuse järel¹⁴⁷ kahe sandarmi vahel Riiga, kus ta kohtus kõigepealt August von Oettingeniga. Temaga suhtlemist meenutab Peterson järgnevalt: „pilkas, söimas, wandus ja ähwardas mind hullem kui mõni ropp uulitsa pois.“¹⁴⁸ „Ta wiha oli peris hirmus näha,“¹⁴⁹ lisab Peterson. Riias lasi Adam kutsuda enda juurde kubermangu prokurööri Schütze, kellelt palus kaitset.¹⁵⁰ Nädala pärast saadeti Peterson edasi Viljandisse ja anti seal sillakohtu käsutusse.¹⁵¹ Adama vend Peeter oli juba sama aasta augustist alates Viljandis vangis olnud (ja jäi sinna kokku 10 kuuks, „kohtu uurimise nime all, kus midagi ei uuritud ega uurida ei olnudgi“).¹⁵² Vendi kokku ei lastud, kumbki oli eraldi üksikkongis.

Omaenda vangisoleku koledusi Adam Peterson kuigi üksikasjalikult ei kirjelda: „Meie [tema ja Peetri] süüta kannatamine ja pik wangipõli oliwad nii rasked ja rängad, et ma nende kibedust sõnadega awaldada ei jõua. Neid peab mees ise läbielama, maitsema. Siis alles saab ta neist õige kuju ja tundmuse. Meie wastaliste teod ei ole mitte rüütlikud, selle sõna kõrges mõttes; waid liig madalad ja inetumad [– –].“¹⁵³

¹⁴⁴ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. II. Ametivõimude surve all. Juhid vanglas ja kohtus. – Eesti Kirjandus. Eesti Kirjanduse Seltsi kuukiri 1934, nr. 9, lk. 404–405.

¹⁴⁵ Peterson kirjutab oma mälestustes, et enamjaolt olid talurahvasõbralikumad Rootsi päritolu mõisnikud, ja jätkab: „Ka üht Saksasugust rüütlet wõin siin rõõmuga nimetada. See oli endine kuberner von Oettingen, meie ja ka rahwa kõigesuurem ja tugewam wastaline ja rahwa südi saksastaja. Aga oma walla wastu oli ta tõeste häa mees. Ka tema wõttis siis rahwalt üksnes kolm rubla taalri eest puhast raharenti, kui tõised mõisnikud ja ta naabred kümme rubla taalri päält saiwad – ja segarenti ei ole ta oma wallalt kunagi nõudnud.“ (KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 7 (Adam Petersoni laulud. Seitsmes jagu), l. 32) Edasi meenutas ta, et kirjutas von Oettingeni lahkusest ka suurpalvekirjas. Köler olevat tahtnud seda kohta palvekirjast maha tõmmata, väites, et von Oettingenil on juba kõrge ametikoht küll, et teda pole vaja keisri ees sedavõrd kiita, ent lõpuks jäi see koht – vähemalt Petersoni arvates – siiski maha tõmbamata. (KM, EKLA, f. 100, m. 5: 1, 7 (Adam Petersoni laulud. Seitsmes jagu), l. 32 p.)

¹⁴⁶ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. II. Ametivõimude surve all. Juhid vanglas ja kohtus, lk. 403.

¹⁴⁷ Samas, lk. 407.

¹⁴⁸ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 6 p.

¹⁴⁹ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 6 p.

¹⁵⁰ KM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 6.

¹⁵¹ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. II. Ametivõimude surve all. Juhid vanglas ja kohtus, lk. 407.

¹⁵² KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 2 (Adam Petersoni laulud. Wiies jagu), l. 9; H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. II. Ametivõimude surve all. Juhid vanglas ja kohtus, lk. 409.

¹⁵³ KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 2 (Adam Petersoni laulud. Wiies jagu), l. 9. Sellest, kuidas nägid välja von Oettingeni vanglakülastused, kirjutab Peterson järgmiselt: „Tõsi on, et ta mu wangiajal kaks – ehk koguni kolm korda Wiljandi wangitornis on käinud, aga kunagi mitte ilma ootmata. Ka wangidgi teadsiwad seda igakord juba kuu aega enne ette ära, et kuberner sel ja sel päewal wangikotta tuleb. Nad kuulsiwad ja nägiwad seda ka wangikoja puhastamisest. Enne wangikoja läbiwaatamist elas ta Wiljandis ja Wiljandi ligidal oma sugulaste juures mõisate pääl, rõõmsam kui rikas mees ewangeeliumis, pidas säääl, wahest mitu nädalad, pikka pidu ja palli, kuni neist ära tüdines. Siis käis ta pakilt wangihoone paari minutiga läbi. Ei lasknud mind ega tõisi kunagi omale kaebada, waid ähwardas ja pilkas meid weel pääleegi. Nii oli ta Wiljandi wangitorni rewideerimine.“ (KM EKLA f. 100, m. 5: 1, 2 (Adam Petersoni laulud. Wiies jagu), l. 16–16 p.)

Sillakohtu juurdlus kestis järgmise aasta juuni keskpaigani. Seejärel anti Petersoni kohtuasi edasi maakohtusse. Viljandis oli sillakohtunikuks kõigepealt Heimtali mõisnik Hermann Friedrich Georg von Sivers ja tema järel Vana-Võidu mõisaomanik Georg Constantin von Stryk. Mõlema mõisniku talupoegi oli osalenud palvekirjaaktsioonid ning mõisnikud ise olid ühed Petersoni ägedaimad vastased. Kohtupidamine oli erapoolik ja alandav. Peterson toodi kohtusse raudus ja von Stryk olevat igal ülekuulamisel esinenud „parteilisena ja ägestununa, esitatud küsimustele nõudnud vastust: „ei“ või „jah“, lubamata ülekuulataval omalt poolt midagi juurde lisada“.¹⁵⁴ Adam Peterson oli ülekuulamisel uhkelt trotslik, keeldudes vastast sillakohtuniku neile küsimustele, mis olid erapoolikud.¹⁵⁵ Kui ta palus kindralkubernerilt korraldust, et tema kohtuasi antaks erapooletu uurija kätte, pandi ta hoopis kuuks ajaks niiskesse ja pimedasse läppunud õhuga kartserisse.¹⁵⁶ Ruumi, kus teda pärast kartserit olekut kinni peeti, kirjeldab Peterson järgmiselt:

„Ta kambred oliwad endise kaupmehe wõlwitud soolakeldrid, poolestsaadik maa sees, kitsad, märjad, hallitatud seindega, madala laega ja väga halva õhuga ja osalt ka sawipõrandatega. Keskmise kaswuga mees wõis ennast ainult kambre keskpaigas püsti ajada; seinade ligidamal pidi ta küüris käima ehk roomama.“¹⁵⁷

Peeter Petersoni saatus

Peeter Petersoni kohtuasi oli vahepeal edasi arenenud: Pärnu maakohus oli ta määranud eluks ajaks asumisele Siberisse¹⁵⁸ ja Liivimaa õuekohus oli otsuse 26. jaanuaril 1865 kinnitanud. Siis aga oli asjasse sekkunud prokurör Schütze¹⁵⁹, „kelle meelest läks kohtuotsus üle piiri, sest palvekirjad ei sisaldavat laimu ega saavat neist ka järeldada kuritahtlikku või omakasupüüdlitkut tegutsemist: mitte Peeter Peterson ei olnud õhutanud rahvast palvekirju kirjutama, vaid hoopis talupojad olid õhutanud Petersoni palvekirju koostama ja esitama.“¹⁶⁰ Et Schütze sõnul oli juurdlusmaterjal puudulik, tegi ta ettepaneku Peeter Petersoni tagatise vastu vabastada, „kuni asja otsustamiseni kõrgema võimu poolt“.¹⁶¹

Schütze protesti tõttu läks asi senatisse, kust tuli 1865. aasta mais otsus tühistada õuekohtu otsus täies ulatuses ja vabastada süüdimõistetud vangist. Nii vabanes Peeter vanglast 27. mail¹⁶² ja

¹⁵⁴ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. II. Ametivõimude surve all. Juhid vanglas ja kohtus, lk. 407.

¹⁵⁵ Samas, lk. 409.

¹⁵⁶ Samas, lk. 408–409.

¹⁵⁷ KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 2 (Adam Petersoni laulud. Wiies jagu), l. 10 p.–11; vt. ka E. Priidel. Viljandi ja kirjamehed, lk. 22.

¹⁵⁸ Jutud Petersoni asumisele saatmisest liikusid ringi juba jaanuari alguses. Nii näiteks kirjutab Jakob Hurt Tartust kirjas 8. jaanuarist 1865 Johann Kölerile: „Petersoni saatuse kohta ei ole siin ikka veel midagi kindlat teada saadud. Kuulujutt on liikumas, et ta 6 aastaks Tobolski kubermangu asumisele olla mõistetud.“ (Professor J. Köhleri ja J. Hurt'i kirjavahetus. – Eesti Kirjandus 1911, nr. 4, lk. 133.)

¹⁵⁹ Adam Peterson meenutab, et tema vend pöördus härra Schütze poole juba enne vangistust Viljandis, nimelt sai ta Pärnus vangis olles „linna wahtmeistri“ kaudu ühendust võtta oma vana tuttava vene õigeusu praostiga, kelle kaudu tal õnnestus toimetada palvekiri kubermangu prokurör Schützele. (KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 6 (Adam Petersoni laulud. Kuues jagu), l. 12) Schützet iseloomustab A. Peterson järgmiselt: „Härra Schütze ei olnud mitte Baldi rüütel, vaid kodaniku sugust mees, Tallinast. Rahu olgu ta põrmule ja tuhat hingearmu ta suurele suremata waimule! Jumal tasugu tale taewas ja ta lastele maa pääl tuhatkordselt ta õiglase meele ja häätegede eest! Tema surmaga tuliwad meile need kõigeraskemad ja wiletsamad wangipõlwe-päewad. Härra Schütze oli kuulsa Läti kirjaniku Waldemari ülikoolisõber.“ (KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 6 (Adam Petersoni laulud. Kuues jagu), l. 14 p.)

¹⁶⁰ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. II. Ametivõimude surve all. Juhid vanglas ja kohtus, lk. 410.

¹⁶¹ Samas, lk. 411.

¹⁶² Uudis Petersoni Viljandi vanglast vabastamisest senati ukaasiga levis ruttu – juba 1. juunil 1865 teatas Köler Hurdale, et Peterson on vabastatud, lisades juurde: „dazu fordert der Senat eine Erklärung von den Liv. Behörden was eigentlich die Leute gewollt.“ (‘seejuures nõuab senat Liivimaa ametkondadelt selgitust, mida inimesed õigupoolest tahavad’), KM EKLA, f. 43, m. 12: 16, l. 14/27 p.

üliskool palus temalt vabandust. Ülikooli kuraator krahv Alexander von Keyserling kutsus teda edasi õppima ning nimetas tema väljaandmist eksituseks.¹⁶³ Teades Peeter Petersoni kavatsusest nõuda kahjutasu oma ebaõiglase vangistuse eest, hoiatas krahv Keyserling teda isalikult, et jätku ta see tegemata. Peeter Peterson jäi siiski kõigutamatuks ja otsustas kahjutasu nõuda.

Kahjutasunõude esitamiseks Peterburi sõitnud, avastas Peeter, et tema kohtuasja protokollid olid võltsitud – justkui oleks ta kohtus tunnistanud, et tema koostatud palvekirjad sisaldavad valet.¹⁶⁴ Peeter kaebas võltsimise senatisse ning nõudis võltsijate kohtu alla võtmist. Senat konstateeriski ilmseid seaduserikkumisi protsessi menetluses ning korratusi nii Pärnu IV jaoskonna kihelkonnakohtu, Pärnu sillakohtu, Pärnu maakonnakohtu kui ka Liivimaa õuekohtu töös.¹⁶⁵ Lisaks sellele valas õli tulle tõsiasi, et kuu aega pärast vanglast vabanemist teatas Tartus viibiv sandarmiohvitser polkovnik Andrejanov kindralkubernerile, et Peeter Peterson tegeleb jälle talupoegadele palvekirjade kirjutamisega.¹⁶⁶ Hilissügisel aga kahtlustas kindralkuberner Šuvalov, et vendade Adam ja Peeter Petersoni saksa aadli vastane tegutsemine võib kasvada talupoegade vastuhakuks. Administratiivse väljasaatmise mõtet ei saanud kohalikud võimud teoks teha, sest Peeter Petersoni, kes mõisteti senati otsusega 3. veebruarist koos venna Adamaga 1866. aastal õigeks,¹⁶⁷ ei tabatud „kuritegudelt“.¹⁶⁸

Juulikuus 1865 käis Peeter Riias, et astuda samme Adama vabastamiseks. Sügisel 1865 valiti Peeter Holstre valla kirjutajaks. 1866. aastal läks ta kahjutasunõudega¹⁶⁹ Peterburi ja jäi sinna kaheksaks nädalaks. Sel ajal täitis vallakirjutaja kohuseid ajutiselt Adam Peterson.¹⁷⁰ Peeter jäi ametisse kuni 23. detsembrini 1866, mil ta arreteeriti Valujevi korraldusel.¹⁷¹ Oma venna vangistamisest 1866. aasta jõulude ajal kirjutab Adam ühes oma paljudest ajakajalistest luuletustest pealkirjaga „Sillakohus“ järgmiselt:

[---]

„Kui valmis wangiteele sa
Nüid weerand-tunniga ei saa,
Siis wõtame sind wägise
Kas sa wõi käes kägise!“

¹⁶³ Senati ukaasis 27. jaanuarist 1866 heidetakse kohalikele võimudele muu hulgas ette seda, et Peeter Peterson oli eksmatrikuleeritud ülikoolist juba enne, kui palvekirjade sisu teatavaks sai. (KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 2 (Adam Petersoni laulud. Wiies jagu), l. 9 p.)

¹⁶⁴ KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 2 (Adam Petersoni laulud. Wiies jagu), l. 9 p.)

¹⁶⁵ KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 2 (Adam Petersoni laulud. Wiies jagu), l. 10; H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. II. Ametivõimude surve all. Juhid vanglas ja kohtus, lk. 411. Petersoni Viljandi vanglast vabastamisest senati ukaasiga saadi siiski ruttu teada – sellest kirjutab Köler Hurdale 1. juunil 1865 (lisades teatele Petersoni vabastamisest: „dazu fordert der Senat eine Erklärung von den Liv. Behörden was eigentlich die Leute gewollt.“ (seejuures nõuab senat Liivimaa ametkondadelt selgitust, mida inimesed õigupoolest tahavad), KM EKLA, f. 43, m. 12: 16, l. 14/27 p.)

¹⁶⁶ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. II. Ametivõimude surve all. Juhid vanglas ja kohtus, lk. 419.

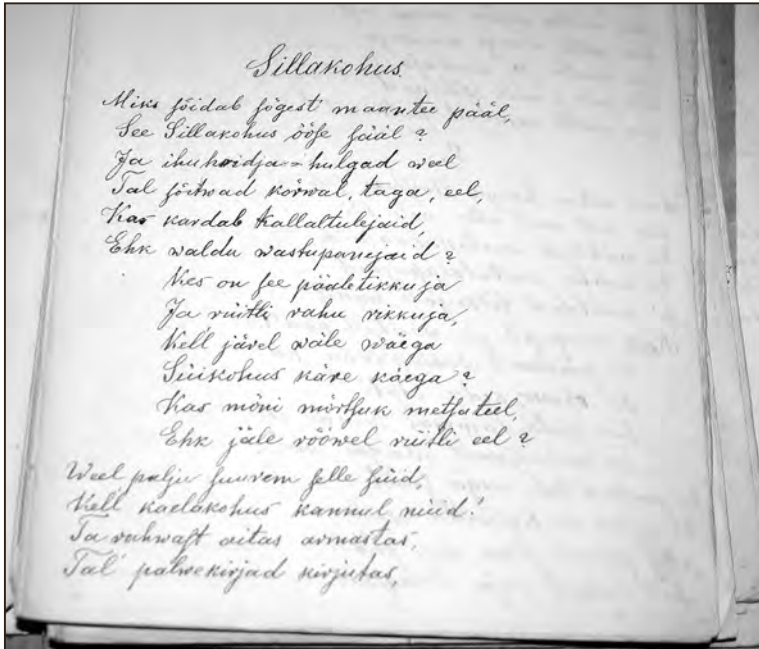
¹⁶⁷ Samas, lk. 465.

¹⁶⁸ Samas, lk. 410–420.

¹⁶⁹ Adam Petersoni sõnul ei olnud tegemist sugugi mitte väikese summaga (KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 6 (Adam Petersoni laulud. Kuues jagu), l. 13 p. Kruusi andmetel nõudis P. Peterson 3. veebruarist 1866 pärit senati õigeksmõistva otsuse alusel 10. juunil 1866 Liivimaa ametivõimudelt kahjutasuks 8900 rubla. (H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. III. Palvekirja-aktsioonid pärast 1864. aastat. – Eesti Kirjandus. Eesti Kirjanduse Seltsi kuukiri 1934, nr. 10, lk. 465.)

¹⁷⁰ KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 6 (Adam Petersoni laulud. Kuues jagu), l. 13 p.

¹⁷¹ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. II. Ametivõimude surve all. Juhid vanglas ja kohtus, lk. 420. Tõenäoliselt oli selle väljasaatmise taga von Oettingen (Oettingen, August Georg Friedrich v. – Eesti biograafilise leksikoni täienduskõide. Toim. P. Tarvel, H. Kruus, J. Olvet. Tallinn, Tartu: Loodus, 1940, lk. 224) Peeter Petersoni järel sai vallakirjutajaks „tema meelne mees, südi, tuline ja agar Eestlane Johan Raudsepp, kes seda ameti juba 34 aastat auusaste pidanud on ja tänini veel peab.“ kirjutab Adam Peterson 1900. aastal (KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 6 (Adam Petersoni laulud. Kuues jagu), l. 14)

Osa luuletusest
"Sillakohus" kaustas
„Minu laulde wiendast
jaost Tsensori poolt
mahakustutatud laulud
ja kirjatükid“. Autori foto

Nii Sillakohus käratas,
Kui Petersoni äratas.
See waikselt waenulikule
Sääls kostis kohtunikule:
„Miks te wäewõimuga,
Sala, sõge söimuga,
Ööse tungite mu pääle,
Nagu mõne rõõwli pääle?
Ons see kohtu komme, wiis,
Kes mind ette nõuda wõis?
[---]
Iga Wene alam tohib
Hädas Keisert paluda
Ja kui kurjus teda rõhub,
Palwet Täle taluda;
Seda ei wõi keegi keelda,
See eest mind, ei tõisi neelda.
Teil mind waja wangi heita,
Minu suud ja sulge kõita,
Kõita waba rahwakeelt,
Et ei pääseks orjateelt.
[---].¹⁷²

Peeter Peterson saadeti ilma mingi kohtuotsuseta vangilaagrisse Vjatka kubermangu Slobodskoi kreisi „soode ja rabade wahel“. Kui Poola mässajatele (keda Adam nimetab „mässupoolakateks“), kes sinnasamasse välja olid saadetud, anti ka toiduraha, siis Peeter seda ei saanud. Tema kohta olevat kodumaalt teatatud, et ta on „kardetav mässupeamees“

¹⁷² KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 2 (Adam Petersoni laulud. Wiies jagu), l. 7–7 p.

ja samas ka jõukas mees, kes end oma raha eest kergesti ära saab elatada.¹⁷³ Ka ei lastud tal enda eest palvekirju kirjutada.¹⁷⁴

Samal ajal, kui Peeter kannatas vangilaagris, arenes aga tema varasemast tegevusest johtuv Vene keskviimu ja Liivimaa ametkondade vaheline vägikaikavedu omasoodu. Senat andis 13. novembril 1867 välja otsuse määrata Liivimaa õuekohtu liikmetele „isiklik noomitus selle eest, et nad olid teinud otsuse P. Petersoni ja tema kaaslaste kohta“. Õuekohus sai noomida ka selle eest, et polnud alamate kohtuinstantside tegevusega küllaldaselt kursis, ning Liivimaa viitsekuberner von Cubbe selle eest, et oli määranud Peeter Petersoni pärast tema vabastamist politsei järelevalve alla. Peeter Petersoni kahjutasunõuet küll ei rahuldatud, aga talle jäeti võimalus esitada see tulevikus uuesti.¹⁷⁵

Lydia Koidula tundis Peeter Petersonile kaasa tema ebaõiglase karistuse pärast ning saatis talle 1868. aastal Vjatkasse paar eesti ajalehte ja kaks Eestimaa ilu ülistavat isamaalist luuletust pühendusega, mis tänapäeva trükiallikasse on jõudnud kujul „Parimate tervitustega Eestimaa pojale algavaks uueks aastaks – Eesti, isamaa!“¹⁷⁶. Adam kirjutab oma mälestustes Koidula saadetise kohta järgmist: „Aastal 1867 saatis tale Wätkasse Lydia Jansen, pärastne kuulus Eesti luuletajanna, paar Eesti ajalehte ja käekirjas mõned oma isamaalised laulud, sõnadega: „Lahkeks noore aasta teretuseks auusale Eesti pojale!“ Selle üle oli ta ennast väga rõõmustanud ja pidas neid kõik oma elu aeg läbi kalliks, pühaks mälestuse märgiks. Seda kirjutades on nad praegu mu ees laual, ja wägisi langes mul pisar silmast nende pääle. See oli tal ainus osawõtte märk kodumaa poolt. Seda ei wõi ka imeks panna. Sarnase eestimeelse mehe saatusest osawõtjaid kiisutati selajal kangeste taga. Ja ma imestan weel Lydia Janseni julgust. Palwekirjade asjust, rahwa wiletsast elukorrast ja rüütli-kohtudest ei lubatud siis sõnakestgi Eesti keeles lausta.“¹⁷⁷

Ei aidanud aga see üks kodumaalt saabunud poolehoiuavaldus Peetril kehvades oludes tugevana püsida. 1870. a, kui siseministriks oli saanud A. N. Timašev, vabastasti Peeter vangilaagrist, ent luba kodumaale tulla siiski ei antud.¹⁷⁸ Selle kohta kirjutab Adam Peterson: „Kui Walujewi asemele kindral adjutant Timoschew ministriks sai, siis päästis see auus Wene-lane teda säält sedamaid ära.“¹⁷⁹ Ta sai küll lahti aga raske ja pik wangipõli oli teda koledaste

¹⁷³ „hoolimata sellest, et ta waesusetunnistusega ülikooli astunud oli, mit testimonium paupertatis,“ lisab Adam sellele (KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 6 (Adam Petersoni laulud. Kuues jagu), l. 14 p.).

¹⁷⁴ KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 6 (Adam Petersoni laulud. Kuues jagu), l. 13 p.–14. Oma venna elu-olu Slobodskois kirjeldab Adam järgmiselt: „Slobodskois elas P. Peterson ligi neli aastad väga wiletsat elu. Wäga wäike tühi metsamaalinnake oli kuhani [‘kuhjaní’] Poola mässajaid täis. Tööd ja teenistust ei olnud kusagilt saada. Ja igapäew pidi ta ennast kolm korda politseile teatama, näitama. Ta püüdis sääll ennast nahaparkimise tööga toita ja õppis selle ameti täieste kätte.“ (KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 6 (Adam Petersoni laulud. Kuues jagu), l. 14).

¹⁷⁵ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. III. Palvekirja-aktsioonid pärast 1864. aastat, lk. 465. Kuidas see võimalik on, et Peeter Petersoni isiku suhtes midagi ette ei võetud, nii et ta samal ajal vangilaagris edasi kannatas, jääb minu taustateadmistega inimesele siiski mõistatuslikuks.

¹⁷⁶ M. Puhvel. Lydia Koidula. Elu ja aeg. Tallinn: Ajakirjade Kirjastus, 1995, lk. 49–50 (ebatäpsus võib tuleneda osalt sellest, et tegemist on tõlkeraamatuga, ingliskeelses originaalis on kirjas „Best greetings to a son of Estonia at the start of the new year – Estonia, the fatherland!“ (M. Puhvel. Symbol of Dawn. The life and times of the 19th-century Estonian poet Lydia Koidula, Tartu: Tartu University Press, 1995, lk. 52); KM EKLA, f. 100, 5: 1, 6 (Adam Petersoni laulud. Kuues jagu), l. 11). Need luuletused olid „Isamaa“ ja „Ei jäänud“ (L. Koidula. Teosed I. Luuletused. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957, lk. 139–142). Viimane neist sisaldab kirstus ahelates lamava neu motiivi, sedasama, mida kasutas Johann Köler Adam Petersoni pseudomuistendil põhineval maalil „Ärkamine nõidusunest“, mis valmis 1864. a. jõuludeks (vt. R. Põldmäe. Kirjamehi mitmes mõodus. Uurimusi eesti kirjanduse ja kultuuriloo alalt. Tallinn: Eesti Raamat, 1973, lk. 79; Prof. J. Köhleri ja J. Hurti kirjawahetus – Eesti Kirjandus 1911, nr. 4, lk. 134).

¹⁷⁷ KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 6 (Adam Petersoni laulud. Kuues jagu), l. 11.

¹⁷⁸ Peterson, Peeter Samuel – Eesti biograafiline leksikon. II. Peatoim. A. R. Cederberg. Tartu: K./Ü. Loodus, 1926–1929, lk. 377.

¹⁷⁹ Selle kohta olevat Peeter ise öelnud: „et mind wangist päästa, pidi Jumal enne wägewa ministri Walujewi ammetist lahti tegema.“ (KM EKLA, f. 100, m. 1: 5, 2 (Adam Petersoni laulud. Wiies jagu), l. 8).

muutnud. Ta terwis oli rikutud. Palja pääga ja halli habemega tuli ta säält wälja, silmad auku langenud ja kõhn kui surmavari.¹⁸⁰ „Eesti biograafilise leksikoni“ andmetel hakkas ta Tambowi kubermangus mõisavalitsejaks.¹⁸¹ Enne vangistamisi terve ja tugev noor mees¹⁸² suri Venemaal 17. oktoobril (vkj.) 1877.¹⁸³

Carl Robert Jakobson kirjutas Sakalas järelehuüdes Peeter Petersonile: „Vist saavad kõik isamaa pojad vaimus selle mehe haua ääres leinama, kes meie eest palju on pidanud kannatama. Tema mälestus saab Eestirahvale igaveste kalliks jääma, sest tema isamaa-armastus on suurem olnud, kui tema elu-armastus.“¹⁸⁴

Adam Petersoni elu pärast Viljandi vangistust

Adam Peterson vabastati senati otsusega 15. oktoobril 1865 ja anti Holstre kogukonnapolitsei valve alla. Vaevalt vabanenud, kutsuti ta Tartu maakohtusse ülekuulamisele. Ei oktoobriks ega ka novembriks planeeritud ülekuulamistele Peterson kohale ei ilmunud, põhjendades seda halvenenud tervise, mida tõendas – maakonnaarst Rückenilt sobivat tõendit mitte saanuna – Holstre vallavalitsuselt saadud vastava tunnistusega. Kruusi arvates ei olnud kohtusse minemata jätmise põhjus mitte tervis, vaid trots, mis ei lubanud tal 11 kuud kestnud vangis vaevlemise järel kümnete kilomeetrite kaugusele ametivõimude juurde sõita. Oma kirjas Tartu maakohtule selgitab Peterson, et ta tervis on vanglas peaaegu täiesti ruineeritud, eriti „moodsate, Viljandi härra sillakohtuniku poolt inimesearmastusest leiutatud, pimedusest, õhupuudusest, läpahaistusest ja söödik-putukaist koosnevate piinamisvahendite rakendamise tagajärjel“.¹⁸⁵

11. novembriga 1865 on dateeritud A. Petersoni pikk palvekiri senatile, mille 26 punktis kirjeldab ta põhjalikult talupoegade eelmise sügise palvekirjaaktsiooni ja oma osa nendes, samuti süüdistab Liivimaa ametivõimude tegevust.¹⁸⁶ Selle palvekirja koostamisega samal ajal pidas A. Peterson ka ühendust kogukondadega, kelle esindajad olid osalenud palvekirjade aktsioonis aasta varem. Korraldati tunnistuste andmist, mis kinnitaks, et palvekirjad olid koostatud kogukonna liikmete endi algatusel. Samuti oli Peterson ametis uute palvekirjade koostamisega talupoegade ja sulaste nimel¹⁸⁷ ning see ei jäänud Viljandi sillakohtul teadmata.

¹⁸⁰ KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 6 (Adam Petersoni laulud. Kuues jagu), l. 14 p.

¹⁸¹ Peterson, Peeter Samuel – Eesti biograafilise leksikoni II, lk. 377.

¹⁸² Adam kirjutab: „P. Peterson oli läbi tugev ja terve mees, kuus jalga pik. Ta oli mu ema 10 lapse seast kõige tugevam.“ (KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 6 (Adam Petersoni laulud. Kuues jagu), l. 14 p.)

¹⁸³ Peterson. – Eesti entsüklopeedia VI, lk. 711; KM, EKLA, Fond 100, 5: 1, 2, 10; R. Põldmäe. J. Köleri maali „Ärkamine nõidusnest“ kirjanduslikest suhetest. – Keel ja Kirjandus 1964, nr. 11, lk. 671; H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. IV. Üldvaateid liikumisele, lk. 501. Andmed surmakuupäeva ja isegi aasta osas lähevad eri trükistes lahku. Kõige rohkem tasub usaldada „Eesti biograafilise leksikoni“ ja selle täiendusköite andmeid (ning lahkuminekute puhul viimases kahes just täiendusköidet). Nõnda selgub, et P. Peterson suri 17. oktoobril 1877 „õnnetu kukkumise tagajärjel ratsutamisel; maetud Borissoglebskis Tambowi kub.“ (Peterson, Peeter Samuel – Eesti biograafilise leksikoni II, lk. 377; Peterson, Peeter Samuel – Eesti biograafilise leksikoni täiendusköite. Toim. P. Tarvel, H. Kruus, J. Olvet. Tallinn, Tartu: Loodus, 1940, lk. 242.

¹⁸⁴ A. M. Adam Peterson – meie rahvuskangelasi. – Eesti Noorus, 21.02.1935, nr. 2, lk. 35.

¹⁸⁵ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. II. Ametivõimude surve all. Juhid vanglas ja kohtus, lk. 421. Sedasama fraasi tsiteerib ka Priidel: E. Priidel. Viljandi ja kirjamehed, lk. 22.

¹⁸⁶ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. II Ametivõimude surve all. Juhid vanglas ja kohtus, lk. 421.

¹⁸⁷ Novembrikuust 1865 on säilinud 11 keisri nimele esitatud palvekiri (mis saadeti tegelikult siseministerrüümi kaudu Balti kindralkubernerile), neist kolm erapalvekirjad ja kaheksa kollektiivsed. Kõik kollektiivsed palvekirjad on koostanud Adam Peterson ja neis nõutakse muu hulgas teoorjuse kaotamise ja kohtureformi, talude ostu-müügi pidurdamist või kompensatsiooni maksmist kohalt lahkuvale peremehele, kaevatakse eelmise aasta sügisel suurpalvekirjaga Peterburis käinud talumeeste tagakiusamise üle ning kinnitatakse, et suurpalvekirjas esitatud andmed vastavad tõe ning on talupoegade sõnade järgi kirja pandud. Enam ei ole üldisi nõudmisi (eesti keele, tsensuuri, kirikuõpetajate valimise korra ja rahvakoolide kohta) nagu eelmise aasta suurpalvekirjas, vaid on sõnastatud kohalikest olukordadest lähtuvad konkreetsed soovid. Palvekirjad ei ole esitatud enam kogukondade ametlike esindajate nimel, vaid neile on kogutud paljude ▶

Peterson tabati peagi Riias, kuhu ta oli sõitnud koos toonase Holstre vallavanema Hain Hennoga. Nimelt oli Holstre kroonumõis kevadest saadik kohaliku kogukonna käes rendil ja kogukonna soov oli seda edasi rentida. Et detsembri alguseks oli Riias välja kuulutatud enampakkumine rentniku leidmiseks, sõitis Hain Henno Riiga kroonumaade palatisse ja võttis endale tõlgiks kaasa Adam Petersoni. Seal vahistatigi Peterson 3. detsembril. 15-päevase vahistuse järel anti ta üle Tartu maakohtule.¹⁸⁸ Holstre valla esindajad püüdsid teda vabastada, pakkudes ka rahalist tagatist, aga asjata. Vanglast vabanes ta 1. jaanuaril 1866 pärast seda, kui Holstre vallavalitsus oli saatnud telegrammi senatile ja senat teinud otsuse Adam vabastada. On andmeid, et lisaks Holstre vallale oli mängus ka Peterburi patriootide eestkoste.¹⁸⁹ Viljandi sillakohtus valetati talle, et senati otsusel peab ta jääma politsei range järelevalve alla ega tohi nõuda mingit kahjutasu.¹⁹⁰

Pärnu 6. jaoskonna kihelkonnakohtunik G. v. Stryk oli karistanud Holstre vallavalitsust – ametlikult selle eest, et nad olid saatnud politsei valve all olnud isiku kogukonna ülesandel Riiga –, tagandades talvel 1865 kõik senised vallakohtumehed ja Holstre vallavanema ametist, pannes neile ametikohtadele „vanad, nõrdad ja arad mehed“.¹⁹¹ Aus ja eestimeelne Hain Henno oli juhuse tahtel jäänud vallakirjutaja ametisse, sest oli viibinud selle karistusaktsiooni toimumise ajal parajasti palvekirjadega Peterburis.¹⁹² Nii esitas Henno kui vallakirjutaja nüüd Adam Petersoni volitusel senatile palve, et Adam vabastataks politsei valve alt ja talle määrataks kahjutasu põhjuse ta vangis viibimise eest. Selles palves osutas ta ka kohalike ametivõimude survevõtetele ja ebaseaduslikkusele kogukonna ametnike määramisel.¹⁹³

3. veebruaril 1866 tegi senat vendi Petersoni õigeksmõistva otsuse, mis oli Liivimaa kohtute suhtes väga kriitiline ja nõudis neilt seletusi.¹⁹⁴ Senati kaudu jõudis teave Petersonide kohtuasjast ka Balti kindralkuberneri juurde, kes saatis „riiginõunik Hakeni“ koos sandarmipolkovnik Anderjanoviga Viljandisse erijuurdlust toimetama.¹⁹⁵ Nii kutsuti Adam Peterson 20. märtsil 1866 võõrastemajja „Hornung“ ülekuulamisele Hakeni juurde. Kui Haken püüdis öelda, et Adam Petersoni 20. jaanuariga dateeritud palvekirjas pole kõik asjaolud täielikult lahti kirjutatud, hakkas Adam protestima, et ülekuulamine ei peaks toimuma võõrastemajas ja poolenisti eraviisiliselt, vaid ametiasutuses ja kõigi nõuete kohaselt. Riiginõunik ei olnud sellesse kohtuasja siiski süvenenud, mis andis Adamale julguse uue palvekirjaga senati poole pöörduda. „Ta palus nüüd korraldust, et temale välja antaks kõik vastaste pealekaebused ja seletused, et kohale komandeeritaks asja uurima õiglased vene ametnikud, ja lõppeks, et ta vabastataks politseilise valve alt ja tasutaks talle kahju, mis ta saanud ebaseaduslikust vangistusest.“¹⁹⁶

▶ kohalike kogukondade liikmete – nii talupoegade, sulaste kui ka popside – allkirju. Kõige suurema allkirjade arvuga palvekiri esitati 171 Kõpu sulase nimel (H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. III. Palvekirja-aktsioonid pärast 1864. aastat, lk. 456–459). Kõik palvekirjad, mis on esitatud sulaste nimel, algavad ühtemoodi, nimelt sõnadega: „Ehk meie ka kül Kronole pearaha maksame ja omma sure waewaga nappilt teenitud päewa palgast üles kasvatud lapsed soldatiks andma peame, ei olle meil mitte maad, kus peal elada ja miska ennast toita võikime, ehk meie kül muud ammetit ei olle õppinud, kui üksnes põllutööd.“ (Sulaste palvekirjad keisrile. Suure-Kõpu, Puiatu ja Uue-Võidu sulaste palvekirjad keisrile novembrikuul 1865. a. Sulaste mured 70 aasta eest. – Sakala, 09.01.1935, nr. 4, lk. 5.)

¹⁸⁸ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. II. Ametivõimude surve all. Juhid vanglas ja kohtus, lk. 422; Peterson, Adam – Eesti biograafilise leksikoni täienduskõide. Toim. P. Tärvel, H. Kruus, J. Olvet. Tallinn, Tartu: Loodus, 1940, lk. 241.

¹⁸⁹ KM EKLA, f. 194, m. 56: 13, l. 1/7.

¹⁹⁰ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. II. Ametivõimude surve all. Juhid vanglas ja kohtus, lk. 422.

¹⁹¹ KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 6 (Adam Petersoni laulud. Kuues jagu), l. 13; H. Kruus, Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. II. Ametivõimude surve all. Juhid vanglas ja kohtus, lk. 422.

¹⁹² KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 6. l. 13.

¹⁹³ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. II. Ametivõimude surve all. Juhid vanglas ja kohtus, lk. 423.

¹⁹⁴ KM EKLA, f. 194, m. 56: 13, l. 1/7.

¹⁹⁵ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. II. Ametivõimude surve all. Juhid vanglas ja kohtus, lk. 423.

¹⁹⁶ Samas.

Kevadel 1866 toimusid viimased 1864. aasta sügise suure palvekirjaaktsiooni järellaine- tused. Kuigi novembris ja detsembris 1865 esitatud palvekirjade nõudmistest ei rahuldatud mitte ühtegi, esitasid talupojad neid edasi. Neis Peterburi saadetud palvekirjades väljendati ka oma umbusku talupoegadeni jõudnud kihelkonnakohtuniku teate suhtes, et siseminister nende 1865. aasta lõpus esitatud palvekirjade peale mitte midagi ette ei võtnud.¹⁹⁷

Kevadel 1866 sai Adam Holstre mõisa valitsejaks ning on endale ilmselt rentinud ka ühe veski, 1866. aasta kevad-suvel asendas ta 8 kuu vältel venda Peetrit vallakirjutaja ametis.¹⁹⁸ Suvel võõrustas Adam kuu aega Holstres oma külalisena Carl Robert Jakobsoni.¹⁹⁹ Võib oletada, et see kohtumine oli oluline Jakobsoni edasise tegevuse kavandamisel.²⁰⁰ Üks osa tema ajalookontseptsioonist tundub olevat saanud mõjutusi Adam Petersoni käsitusest.²⁰¹ Ka palvekirjaaktsioon 1881 näikse olevat otseseks jätkuks Adam Petersoni tegevustele.²⁰² 20. sajandi teise poole ajalookirjutus Petersoni ja Jakobsoni kohtumisest ei kõnele, küll aga teatakse, et Jakobson kohtus Hain Henno ja Jaan Adamsoniga: „Mõnedel teadatel käinud Jakobson juba 1866. aastal Holstres Hain Henno juures; igal juhul oli ta järgmise, 1867. aasta suvel nii Tartus (seal elas Jakobsoni perekond) kui ka Holstres ja võttis osa juunis Viljandis toimunud koolmeistrite konverentsist. Jaanilaupäeva veetnud ta Pulleritsu koolimajas Jaan Adamsoni juures, kus vesteldud mitmest „tululikust isamaa asjast“, eelkõige aga kavatsetavast paremast emakeelsest koolist – Eesti Aleksandrikooli asutamise nõust.“²⁰³

Jaan Adamson kui „suur autoriteet ümberkaudse rahva seas“²⁰⁴ mõjutas kahtlemata ka vendi Petersoni. 1920. aastatel toonitatakse „Eesti biograafilises leksikonis“ aga vastassuunalise mõju avaldamist. Adam Petersoni kohta kirjutatakse seal: „Osava kõnemehena ja agara agitaatorina oli ta J. Adamsoni, H. Henno j.t. ergutajaks ja eestvedajaks, algatas Eesti Aleksandri-kooli mõtte [– – –].“²⁰⁵ Küllap oligi mõjutamine kahepoolne, aga selle täpsem olemus jääb tulevaste uurijate välja selgitada.

6. oktoobril 1866 asus politsei järelevalve all olev Adam Peterson koos Karl Dreimanniga teele Peterburi poole, kaasas palvekirjad ja dokumendid, mis plaaniti esitada riigivõimudele. Liivimaa ametivõimude korraldusel organiseeriti nüüd läbiotsimine Peterburis Jegor Frilippi [?]korteris, kus Peterson koos Karl Dreimanniga öömaja sai, samuti Peterburi eesti koguduse köstri Wilhelm Beefeldi juures, Johann Köleri ja Th. Dankmanni juures. Midagi eriti kompromiteerivat ei leitud, aga see, et Adam Peterson kui politseivalve all olev isik viibis Peterburis, oli piisav põhjus tema vahistamiseks. Nõnda vahistati Peterson ja Dreimann 20. oktoobril teel senatisse. Nad saadeti Viljandisse ja nende vastu algatati uus kohtuprotsess. Samas karistati Holstre kogukonda jälle sõjaväe majutamisega. A. Petersoni vastu kuhjati kaebusi, nende hulgas mitmeid valekaebusi: ta kihutavat rahvast üles aadlikke tapma, nende hooneid

¹⁹⁷ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. III. Palvekirja-aktsioonid pärast 1864. aastat, lk. 460–462.

¹⁹⁸ KM EKLA, f. 194, m. 56: 13, l. 1/7.

¹⁹⁹ Peterson, Adam – Eesti biograafiline leksikon II, lk. 374; KM EKLA, f. 194, m. 56: 13, l. 1/7.

²⁰⁰ Kirjas Kölerile jaanuarist 1882 väidab A. Peterson küll, et Jakobsoni tegid „eestimeheks“ Valdemars ja Köler (KM EKLA, f. 100, m. 1: 6, 7/19), pidades neid seega Jakobsoni peamisteks mõjutajateks.

²⁰¹ Petersoni ajalookontseptsiooni vt. tema käsikirjast „Luteri usk ja Saksa rüütikond Baldimaal“ (KM EKLA, f. 100, m. 6: 24), tema käsikirjaliste luulekogude vahetekstidest jm.

²⁰² Vt. nt. KM EKLA, f. 100, m. 1: 6, 7/19. Muidugi ei saa seda kindlalt väita, olemata põhjalikult tuttav Jakobsoni kirjaliku pärandiga (lisaks A. Petersoni ja C. R. Jakobsoni ajalookontseptsioonide võrdlemisele tuleks analüüsida ka Jaan Adamsoni kirjutatud, Jaan Adamsoni ja Jakobsoni kirjavahetust (vt. nt. E. Jansen. Carl Robert Jakobson muutuv asjas. Märkmeid, piirjooni, mõtteid. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk. 39), Balti valgustajate ajalookontseptsioone (millega Peterson ja Jakobson tuttavad olid) ja baltisakslaste nende kontseptsioonidega ühel või teisel viisil seostuvaid kirjutisi jm).

²⁰³ E. Jansen. Carl Robert Jakobson muutuv asjas. Märkmeid, piirjooni, mõtteid, lk. 39.

²⁰⁴ Samas.

²⁰⁵ Peterson, Adam – Eesti biograafiline leksikon II, lk. 374.

põletama, levitavat mõisnike-vaenulisi mässule kihutavaid laule,²⁰⁶ kirjutavat palvekirju jne.²⁰⁷

Toonane vallakirjutaja Peeter Peterson saatis palvekirju Riiga kindralkubernerile, Peterburi riigimaade ministrile Zeljonõile ja suurvürst Konstantin Nikolajevitšile – kuni ta 23. detsembril varahommikuse vahistamisega Liivimaa poliitiliselt maastikult jäädavalt eemaldati.²⁰⁸

Aastapikkuse eelvangistuse järel tegid Pärnu maakohus ja Liivimaa õuekohus oktoobris 1867 otsuse karistada A. Petersoni aastase sunnitööga Riias ning neljaks aastaks politsei-valve alla jätmisega. Adama edasikaebusega asuti tegelema aga alles siis, kui von Oettingeni vahetas välja uus kuberner F. von Lysander. Tänu v. Lysanderi tegutsemisele mõistis senat A. Petersoni õigeks ning 4. mail 1868 vabanes ta pärast poolteise aasta pikkust vangisolekut.²⁰⁹ Vaatamata palvekirjaaktsioonides osalenute tagakiusamistele ja mitmesugustele üritustele talupoegade aktiivsust maha suruda läks veel 1868. aasta veebruaris Viljandimaalt Peterburi kaheksaliikmeline saatkond, kes esindas 11 kogukonda. Olgugi et Köler oli pärast 1864. aasta sügise suurlalvekirja fiaskot märksa ettevaatlikum,²¹⁰ toimus seegi kord saatkonna märgukirja koostamine ja palvekirja tõlkimine Peterburi eesti patriootide kaasabil.²¹¹

Peterson aga elas samal ajal möldrina, poliitilisest elust suhteliselt tagasitõmbununa, ajuti ainult enda politsei-valve alt vabastamiseks palvekirju saates. Holstre vald oli andnud talle Hansu veski kasutada, ilma et ta renti peaks maksma.²¹² 1869. aasta kevadel asus Adam Holstre sugulaste juurde elama²¹³ ning 8. aprillil 1869 on ta kirjutanud Johann Kölerile kirja, milles palub, et ta uuriks tema asja senatikohtus. Ta kurdab kirjas, et elab viletsat elu ega pääse kohtu valve all olles liikuma, ning mainib, et varem pole ta julgenud kirjutada, sest kardab, et kiri oleks võinud sattuda valedesse kättesse ja sellest võinuks pahandusi tulla.²¹⁴

Et pääseda võimalikest tulevastest vintsutustest kodumaal, kolis A. Peterson sügisel 1871 Venemaale, kus asus tööle mõisavalitsejana.²¹⁵ Venemaalt saatis ta kaastööd Sakalasse²¹⁶ kuni ägeda tülini Carl Robert Jakobsoniga 1881. aastal. Tüli sai alguse sellest, et Peterson ei suutnud enam taluda seda, kuidas Jakobson oma publitseeritud kirjatükkides Mihkel Lindenbergi laimab, ning ta kirjutas erakirjas Jakobsonile, et lõpetagu selliste kirjatükkide avaldamine. Lindenbergi laimamine sai Petersoni järgi alguse juba enne ajalehe Valgus ilmumist – kohe

²⁰⁶ See, et ta sepihtes veel Eestis elades uuemaid rahvalaule ja saatis neid lendlehtedena rahva sekka, on tõsi. (nt. Kreutzwaldi kiri Kölerile 31. jaanuarist 1867 – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. VI. Kirjad J. Hurdale, J. Kölerile, C. R. Jakobsonile ja teistele 1862–1882. Koost. E. Aaver, H. Laanekask, A. Nagelmaa. Tallinn: Eesti Raamat, 1979, lk. 154, 156.) Neis lauludes esineb ka esimese mõrjaöö õiguse mõiste – esmakordselt eesti kontekstis (EKM EKLA, f. 100, m. 6: 8, l. 1; vt. ka EKM EKLA, f. 100, m. 6: 24, l. 4; M. Metsvahi. Esimese öö õiguse stereotüübi leviku eellugu. Mõisnike ja talutüdrukute suhetest regilaulus ning valgustusajastu saksa kirjameeste teostes. – Keel ja Kirjandus 2018, nr. 7, lk. 521–540).

²⁰⁷ KM EKLA, f. 194, m. 56: 13, l. 1/7–1/8; H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. III. Palvekirja-aktsioonid pärast 1864. aastat, lk. 463–464.

²⁰⁸ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. III. Palvekirja-aktsioonid pärast 1864. aastat, lk. 464–465. Oma vangistusi pärast Viljandi vangipõlve kirjeldab Adam kokkuvõtvalt järgmiselt: „Päale nimetatud Wiljandi wangipõlve aja olen ma veel Peterburis, Riias ja Jurjewis 2½ kuud üksikult wangis olnud. Siis veel kuus kuud Riias wangiroodus ja ligi wiis aastad politsei walitsuse all. Ei ole Liiwis linna olemas, kus mind, mu wenda ja töisi wangiraudus mitte ümber weetud ja rahwale hirmutuseks, kui suuri kurjategijaid, näidatud ei ole.“ (KM EKLA, f. 100, m. 5: 1, 2. (Adam Petersoni laulud. Wiies jagu.) l. 15 p.)

²⁰⁹ KM EKLA, f. 194, m. 56: 13, l. 1/8; H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. III. Palvekirja-aktsioonid pärast 1864. aastat, lk. 466.

²¹⁰ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. IV. Üldvaateid liikumisele, lk. 502.

²¹¹ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. III. Palvekirja-aktsioonid pärast 1864. aastat, lk. 466.

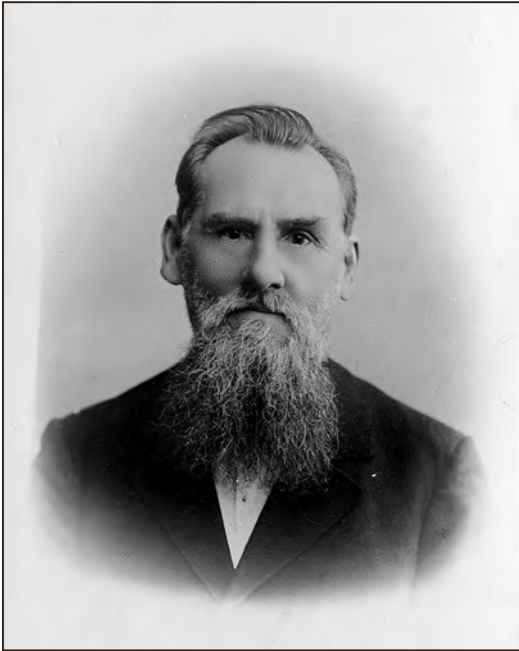
²¹² KM EKLA, f. 194, m. 56: 13, l. 1/9.

²¹³ KM EKLA, f. 194, m. 56: 13, l. 1/9.

²¹⁴ KM EKLA, f. 100, m. 6: 1, l. 2/2.

²¹⁵ KM EKLA, f. 100, m. 2; 3, l. 11/31. Nii 1936. a. „Eesti entsüklopeedias“ kui ka „Eesti biograafilises leksikonis“ on kirjutatud ekslikult, et Peterson kolis Venemaale juba 1868. a. (Peterson – Eesti entsüklopeedia VI, lk. 711; Peterson, Adam. – Eesti biograafiline leksikon II, lk. 374)

²¹⁶ Vt. nt. KM EKLA, f. 47, m. 32: 46, l. 2/3; l. 3/15.

Adam Peterson oma 62. eluaastal. EKM EKLA, B-167-17

kui Jakobson teada sai, et Kalevipoja selts hakkab ajalehte välja andma, teadmata, milline Valgus sisu poolest üleüldse tuleb. Sellele etteheitele Jakobson rahulikult reageerida ei suutnud ning asus otsekohe avalikkuse ees Petersoni isikut ründama. Peterson – erinevalt Jakobsonist – eraldas isiku ja tema teod ning pidas Sakalat endiselt väga heaks ajaleheks ja kaitses seda rünnakute vastu.²¹⁷ Peterson oli veendunud, et Lindenbergi kohtuprotsessi algatas tegelikult Jakobson, kes Petersoni sõnul oli kavalalt inimesi Lindenbergi vastu ässitanud. Ise vanglas kannatanuna tundis ta väga kaasa vangistatud Lindenbergi ja tema perele ning püüdis kõigest väest nende heaks midagi ära teha.²¹⁸

Alates 1900. aasta septembrist elas Adam Peterson jälle Eestis, kus töötas mõnda aega Tallinnas avaliku raamatukogu abijuhatajana, hoidudes poliitilisest tegevusest.²¹⁹

Lõpetuseks

Käesoleva kirjatüki peamine eesmärk oli tutvustada ühte osa Eesti Kultuuriloolises Arhiivis leiduvast tänuväärsest materjalist Adam Petersoni kohta, lootuses, et see tähelepanuväärne ja palju korda saatnud isik – kelle teod näivad kohati ületavat inimvõimete piire – meie rahvuse sünni alperioodist leiab ükskord ajalookirjutuses oma õige koha. Seni ei ole olemas käsitlust, milles oleks Adam Petersoni perspektiivist nähtu ja kirjeldatu ühendatud Hans Kruusi analüüsitud kohtumaterjalidega.²²⁰ Selline vaateviis aga võimaldab teha järeldusi, mis heidavad uut valgust mitmetele ärkamisajaks nimetada tavatsetud ajalooetapi kohta käivatele küsimustele. Palvekirjaaktsioonile, vendade Petersonide ja Peterburi eesti patriootide tegevusele ei ole meie senises historiograafias sedavõrd tähelepanu pööratud, kui need oma tähtsuse ja mõjukuse poolest vääriskid. Ometigi mängisid need ettevõtmised eesti rahvuse sünnis üliolulist rolli.

Seni on suurt palvekirjaaktsiooni hinnatud üsna ühekülgsest. On öeldud, et see lõppes fiaskoga, ning pärast Hans Kruusi 1930. aasta uurimistööd pole põhjalikumalt detailidesse laskutud.²²¹ Samas ei varja ajaloolased tööka, et teoorjuse keelamine oli suuresti just pal-

²¹⁷ KM EKLA, f. 100, m. 1: 6, l. 7/12–7/13.

²¹⁸ Nt. KM EKLA, f. f. 100, m. 1: 6, l. 7/13–7/13; KM EKLA f. 100, m. 1: 6, l. 5/6; l. 6/7–6/8; l. 7/10 l. 10/29 jj.

²¹⁹ Peterson, Adam – Eesti biograafiline leksikon II, lk. 374.

²²⁰ Hans Kruus ei kasutanud oma artikliseeriat kirjutades Adam Petersoni mälestusi ega kirjavahetust. Need jõudsid kultuuriloolisesse arhiivi 1933. aastal, mil Kruus oli oma uurimuse ilmselt juba valmis kirjutanud. Nimelt kirjutati Postimehes 1933. aasta lõpul: „Käesoleval aastal annetas Hain Henno Nõmmelt Eesti kultuuriloolisele arhiivile oma isa Hain Henno kirjakogu, mis sisaldab peale muu tuntud ärkamisaja tegelaselt A. Petersonilt 12 kirja [– – –].“ („On ausaid inimesi, kes ei täida oma kohustusi.“ Uusi helke Aleksandri kooli ajaloosse. Mõisnikele keelatagu talumaade ostmine. Eestlase saksakeelsed luuletused keiser Aleksander 3-ndale. Katkeid ühest Adam Petersoni kirjast Eesti Kultuuriloolisest Arhiivist. – Postimees, 23.12.1933)

²²¹ Pole uuritud ka küsimusi, milliseid kuulujutte suurpalvekirjaaktsiooni kohta levitati (A. Schiefneri kiri Kreutzwaldile 20. detsembrist 1864. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. III. Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus 1853–1879. Toim. M. Lepik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953, lk. 319), kuidas seda ajakirjanduses ▶

vekirja-aktsioonide tulemus.²²² Ea Jansen kirjutab: „Suure hädaga nõustus aadel teorendi kaotamisega, mida talupojad olid oma palvekirjades eriti ägedasti nõudnud ja mida ka mõned riigimehed, näiteks balti aadli suhtes üsna vaenulikult häälestatud kroonumaade minister Zelenõi, päris resoluutselt toetasid. Nii otsustatigi lõpuks 1868. aasta jüripäevast keelata teorendilepingute sõlmimine.“²²³ Niisiis oli Adam Petersoni algatatud ettevõtmistel käega-katsutavaid tulemusi.

Selge on, et Peterson oli kroonumõisate kohalikele kogukondadele rendile võtmise idee algataja ja Holstre puhul ka läbiviija. Holstre mõisa asjus käis ta ka kroonumaade ministri juures jutul ning kogu ettevõtmine lõppes edukalt.

Küsimus, kas ja kuivõrd mõjutas Peterson pärast kodumaalt ära kolimist Eestis toimuvat ning nn. suurt poliitikat, jääb selle artikli raamest välja.²²⁴ Igal juhul püüdis ta seda oma võimaluste piires kõigiti teha. Ta palus keiser Aleksander III-lt korduvalt Kõo mõisat Aleksandrikoobile,²²⁵ avaldas Vene ajalehtedes palju artikleid Eesti olude kohta,²²⁶ Venemaal elades esitas Adam Peterson senaator Nikolai Avksentjevits Manasseinile ja riigimaade ministrile kroonumaade jagamise kava.²²⁷ Manasseini revisjoni püüdis ta mõjutada erinevaid kanaleid kaudu. Nõnda saatis Peterson kirjas 23. märtsist 1882 (ajast, mil Jakobson oli juba surnud) Kölerile 11 punkti, mille palub esitada senaatorile, kui see Eestimaale tuleb. Viimase punkti kohta, mis puudutab kroonumõisate jagamist ilma maata inimestele, lisab ta täpsustuseks, et mõisamoonakate elu on väga raske ja neid on suur hulk: Balti kubermangus igas mõisas 10–150 peret. Petersoni arvates tuleks ka nende eest seisma hakata.²²⁸ Veel lisab ta, et kroonumõisaid ei ole pärast teda enam keegi rahvale paluda suutnud. Ta palub Kölerilt ka hoolitsemist selle eest, et kui keiser Aleksander III kroonitakse, mindaks Eestist ja Lätist teda soola-leivaga tervitama.²²⁹

Suhe Köleriga on ainult üks Adam Petersoniga seotud arvukatest teemadest, mis vajaks ajaloolaste lähemat selgitamist.²³⁰ Põnev on fakt, et Köler võttis maali „Ärkamine nõidusnõest“ aluseks Petersoni pseudomuistendi, Kreutzwaldi selleks otstarbeks loodud „rahvajuttu“

► kajastati (vt. nt. Wennemaalt. [Eestimeeste leib ja sool omma Keisrile]. – Eesti Postimees ehk Näddalaleht: ma- ja linnarahwale, 05.11.1864, nr. 48, lk. 389–390) jne.

²²² E. Jansen. Carl Robert Jakobson muutuv asjas. Märkmeid, piirjoni, mõtteid. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk. 39.

²²³ Samas, lk. 31.

²²⁴ Välja jäid koguni andmed tema elukohtade, elatusalade ja elu-olu kohta Venemaal.

²²⁵ Vt. KM EKLA, f. 100, m. 1: 6, l. 9/25; l. 10/28; f. 194, m. 56: 13, l. 1/10 jm. Keiser ei olnud lubanud Aleksandrikoobile tervet mõisat, küll aga 300 tiinu Kõo mõisa maadest. („On ausaid inimesi, kes ei täida oma kohustusi...“, lk. 4.)

²²⁶ Vt. nt. KM EKLA f. 100, m. 5: 1, 2 (Adam Petersoni laulud. Wiies jagu), l. 14 p. Kirjas Kölerile 7. jaanuarist 1882 kirjeldab A. Peterson oma püüdlusi Venemaal avaldatud artiklitega poliitikat mõjutada järgmiselt: „Niipea kui seia tulin ja wene keele ja kirja täieste selgeks sain, olen ma oma isamaa ja rahwa kasuks sagedaste Wene ajalehte sees kirjutanud ja Saksa organite wastu wõidelda püüdnud – ning kõik meie kodumaa puudused aeg-ajalt Wene kirjanduse põllule kanda püüdnud, sellest oma rahwale enam kasu lootes, kui kõigest Eesti ajalehtede kärast. Sagedaste olen ka mitmed sündsad tükid Sakala seest ümber pannud ja Wene ajalehtedesse saatnud – ning kõige selle juures ei ole ma omast tööst kellegile mitte vähematgi sõna lausunud. Ka siinse Wene talurahwa eest olen mõnikord kirjutanud.“ (KM EKLA f. 100, m. 1: 6, l. 7/16–7/17) Ka Peeter Peterson avaldas enne oma surma Vene ajakirjanduses artikleid.

²²⁷ Peterson, Adam. – Eesti biograafilise leksikoni täienduskõide, lk. 241; KM EKLA, f. 194, m. 56: 13, l. 1/10; Manassein, Nikolai Avksentjevits, lk. 300.

²²⁸ Kas ja kuivõrd oli Adam Petersoni teene see, et eestlaste Manasseinile esitatud kollektiivmärgukiri oli lätlaste omast süstemaatilisem ja radikaalsem, eriti agraarõiguslikus valdkonnas (Manassein, Nikolai Avksentjevits. – Eesti biograafiline leksikon II. Peatoim. A. R. Cederberg. Tartu: K./Ü. Loodus, 1926–1929, lk. 300), üteltu vastavaid teemasid uurivad ajaloolased.

²²⁹ KM EKLA, f. 100, m. 1: 6, l. 8/23.

²³⁰ Näiteks aitas Köler Petersoni ka viimase Venemaa-perioodil. Nii soovitas ta teda Venemaal senaator Semenovile mõisavalitsejaks, seejärel kui Peterson oli haiguse tõttu eelmise mõisavalitsejakoha üles öelnud ja põlluharijana pankrotti läinud. (KM EKLA, f. 100, m. 1: 6, l. 9/24, l. 9/25, l. 1/30, l. 1/32)

kasutamata jättes.²³¹ Kas Adam Petersoni loo eelistamise taga oli Köleri süütunne, et ta – oskamata ette näha palvekirjaaktsioonide ränki tagajärgi liikumise juhtfigureidele²³² – neile protsessidele igati kaasa aitas ja oli sel viisil kaudselt Adam Petersoni hilisemate rohkete kannatuste põhjustajaks? Või arvas Köler, et Adam Petersoni loodud lugu haakub Kreutzwaldi omast rohkem talurahva seas valitsevate meeleolude ja mentaliteediga? Pole ju kahtlustki, et Adam Peterson tundis rahva hingeelu ning muutis oma kõnedega rahvakoosolekutel ja lauludega, mida ta rahva sekka levitas, rahvuse idee talurahvale varasemast emotsionaalselt oluliselt hoomatavamaks.

Niisiis tegutses Adam Peterson mitmel rindel: ühelt poolt püüdis ta talurahva mentaliteeti muuta ja uuendada ning neisse eestlust süstida, teiselt poolt tegi ta katseid suures poliitikas kaasa rääkida. Nii eespool ära toodud tõsiasiad kui ka see, et vennad Petersonid puutusid kokku vene natsionalistidega (ennekõike F. Samarini, I. S. Aksakovi ja M. N. Katkoviga),²³³ seavad minu hinnangul kahtluse alla üldiselt tunnustatud seisukoha, et eestlastel ei olnud vähematki võimalust suures poliitikas sõna sekka öelda.²³⁴ Pigem saab Adam Petersoni elu ja tegevuse vaatluse kaudu just nimelt valgustada küsimust esmakordselt pead tõstva eestlaskonna rollist 19. sajandi teise poole Liivi- ja Eestimaa poliitilisel maastikul Vene keskviimu ja Balti rüütelkondade suures osas risti vastupidiste taotluste risttultes.

Mälestustahvel Adam ja Peeter Petersoni sünnikodu seinal.
Foto: A. Kiisla, 1971. EKM EKLA, B-37-4155

²³¹ Kreutzwaldi kiri Kölerile 19. oktoobrist 1864. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. VI. Kirjad J. Hurdale, J. Kölerile, C. R. Jakobsonile ja teistele 1862–1882, lk. 118–122, siin lk. 118, 121.

²³² Petersoni ja Köleri esialgne usk, et koos Vene reformidega saabuvad muutuste tuuled ka Liivimaale, ei olnud ilmselt sugugi nii naiivne. Isegi tänapäeva ajaloolased küsivad, kuidas on see võimalik, et Balti provintsid Vene impeeriumis veel nii hilisel ajal oma erioigusi säilitada suutsid (D. Feest. Vorbild oder abschreckends Beispiel? Der „baltische Weg“ in der Agrarpolitik des Russländischen Imperiums. – Forschungen zur baltischen Geschichte 9 (2014), lk. 148). Ühelt poolt oli selle taga Balti rüütelkondade kaval ja läbimõeldud tegutsemisstrateegia, millega Peterson ega tõenäoliselt ka Köler ei olnud piisaval määral kursis. Nimelt siis, kui oli kuulda, et kavandatakse seadusandlikke uuendusi, hoidis kohalik rüütelkond algatuse enda käes ja ennetas muudatuse sisseviimist, ise kiirelt tegutsedes, painutades plaani endale sobivas suunas (H. Kruus. Liivimaa maamarssal vürst P. Lieven Peterburis a. 1963–1965, lk. 103). Teiselt poolt olid selle taga keskvalitsuse iha säilitada riigis lojaalsus ja stabiilsus, mis oli tugevam homogeniseerimispüüdlustest, ning Baltimaade paratamatult erinevad olud, võrreldes Kesk-Venemaaga (D. Feest. Vorbild oder abschreckends Beispiel? Der „baltische Weg“ in der Agrarpolitik des Russländischen Imperiums, lk. 148). Olulist rolli mängis ka Kuramaa aadli seast pärit Liivimaa maamarssali vürst Paul Lieveni isik ja asjaolu, et ta täitis Vene impeeriumis peaaegu et peaministri ülesandeid (H. Kruus. Liivimaa maamarssal vürst P. Lieven Peterburis a. 1863–1865, lk. 104).

²³³ Peterson, Adam – Eesti biograafilise leksikoni täienduskõide, lk. 241; Peterson, Peeter Samuel – Eesti biograafilise leksikoni täienduskõide, lk. 242.

²³⁴ E. Jansen. Carl Robert Jakobson muutuv asjas. Märkmeid, piirjooni, mõtteid, lk. 47.